

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI
XALIQ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

*Ulwma orta bilim beriw mektepleriniñ
11-klass ushin sabaqlıq*

NÓKIS
«BILIM»
2018

UOK 821.512.121.(045.3)
KBK 83.3(5 Qar)
Q — 51

Avtorlar:

**Kenesbay Allambergenov, Quvonchbay O‘razimbetov,
Mariya Bekbergenova, Ziyoda Bekbergenova**

Juwaplı ilimiy redaktor:

K. Allambergenov — *filologiya ilimlerinin doktori, professor, QR Berdaq atundagi
mamleketlik siyohatni laureati*

Pikir bildirivshiler:

K. Qurambaev — *filologiya ilimlerinin doktori, professor;*

K. Palimbetov — *filologiya ilimlerinin kandidati, docent.*

**K. Allambergenov, Q. Orazimbetov,
M. Bekbergenova, Z. Bekbergenova.**

Q — 51

Qaraqalpaq adabiyati. Ulwma bilim beriw mektepleriniñ 11-klass ushin
sabaqlıq. — Nókis: «Bilim» baspası, 2018-jıl. — 256 bet.

ISBN 978-9943-4444-5-4

UOK 821.512.121.(045.3)
KBK 83.3(5 Qar)

O‘quv nashri

**Kenesbay Allambergenov, Quvonchbay O‘razimbetov,
Mariya Bekbergenova, Ziyoda Bekbergenova**

QORAQALPOQ ADABIYOTI

11-sinf uchun darslik

(Qoraqalpoq tilida)

«Bilim» nashriyoti

Nukus — 2018

Redaktorlari: *S. Ayturatova, M. Jumabaeva*, Kórk. redaktori *I. Serjanov*,
Tex. redaktori *B. Turmbetov*, Operatori *G. Serimbetova*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul. Basıwǵa 2018-jıl 24-aprelda ruqsat etildi.

Qaǵaz formatı 60×90¹/₁₆. Ofset qaǵazı. «Times KRRP» garniturada ofset usılında basıldı.

Kólemi 16,0 baspa tabaq. 17,64 esap baspa tabaq. Nusqası 10452 dana. Buyırtpa № 18-257.

«Bilim» baspası, 230100. Nókis qalası. Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Baspasóz hám xabar agentligi «O‘zbekiston» baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyinde
basıp shıǵarıldı. 100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.

Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-4444-5-4

© K. Allambergenov hám basqalar, 2018.
© «Bilim» baspası, 2018.

KIRISIW

ÁDEBIYAT – RUWXÍY JETIKLIKKE JETELEWSHI QURAL

Kórkem ádebiyat-jámíyetlik sananıń bir forması, turmıs aynası, yaǵnıy turmıstı kórkem obrazlarda sáwlelendirip beretuǵın sóz óneri. Onıń bul sıpatlı belgileri, yaǵnıy kórkem ádebiyattıń kórkem ónerdiń eń dáslepki, sonıń menen birge, eń quramalı túri ekenligi haqqında ádebiyattanıw iliminde ele «kórkem ádebiyat» termini, ataması payda bolmaǵan eń eski dáwirlerden berli tınbay aytılıp hám jazılıp kiyatır. Mısalı, Aristotel hám V.G. Belinskiy zamanlarında kórkem ádebiyat poeziya atamasında túsiniłgen. Ádebiyattı «kórkem sóz», «iláhiy sóz» dep ataw qaraqalpaq folklorı menen ádebiyatında da ushırasadı. Atap aytsaq, Ájiniyaz «Mańa sózden basqa igam hesh námársa beren yoqtı», Berdaq «Bul sóz iláhiyden keldi» degen qatarları arqalı kórkem sózdi, iláhiy sózdi poeziya, qosıq dep túsindirgen. XVIII, XIX ásirlerde ǵana bul túsiniłgen óziniń házirgi «kórkem ádebiyat» mánisin ala baslaǵan.

Mine, usı dáwirlerden baslap kórkem ádebiyatqa barlıq poeziyalıq, prozalıq, dramalıq shıǵarmalar kire basladı. Ol forması boyınsha lirika, satiralıq qosıq, muń-sher qosıqları, poema, ballada, gúrriń, ocherk, povest, roman, epopeya, drama, komediya, tragediya hám t.b. bolıwı múmkin. Ulıwma, sırtqı ortalıqta, jámiyetlik turmısta kórkem-estetikalıq pikirlewler, sezıwler, bir sóz benen aytqanda, kórkem obrazlar arqalı sáwlelendirip beretuǵın barlıq shıǵarmalar kórkem ádebiyat termini menen ataladı.

Kórkem ádebiyat sózi Qaraqalpaqstanda XX ásirdiń 20-jılları payda boldı. Erte dáwirlerden XX ásirdiń 20-jıllarına shekem qaraqalpaqlarda kórkem ádebiyattıń dóretpelerin qosıq, terme, tolǵaw, naqıl-maqal, ertek, ańız, dástan, jumbaq, báyit, jańılt-pash t.b. degenge uqsasǵan ádebiy formalardıń atları menen atalǵan.

Milliy ádebiyat—bul millettiń ádebiyatı. Sonlıqtan da kórkem ádebiyat milletlerdiń atı menen qaraqalpaq ádebiyatı, ózbek ádebiyatı, qazaq ádebiyatı, orıs ádebiyatı, francuz ádebiyatı, anglichan ádebiyatı, t.b. dep ataladı. Milliy ádebiyattıń rawajlanıw jolı, sol millettiń tariyxı, jámiyetlik ómiri menen baylanıslı boladı. Máselen, qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaları VI—VIII ásirlerde payda bolıp, X—XIV ásirlerde bul derekler Axmed Yassawiy, Sulayman Baqırǵaniy, Rabǵuziy, Ál-Kerderiy dóretiwshilikleri menen baylanıslı bolǵan. Sonnan berli qaraqalpaq ádebiyatı xalqımızdıń búgingi künge shekem tariyxıy-jámiyetlik ómiri menen ajıralmas baylanısqa túsken.

XIV—XVIII ásirlerdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaları Noǵaylı dáwiriniń jıraw-shayırları bolǵan Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen, Dospambet, Múyten hám XVIII ásirdegi Jiyen jırawlar dóretiwshilikleri bolıp tabıladı. Al, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Gúlmurat, Sarıbay shayırlar XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı, Omar, Annaqul, Sıdıq, Qulmurat, Ábdıqádir h.t.b. shayırlar bolsa XIX ásirdeń aqır, XX ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı degen túsiniqlerdi quraytuǵın belgili sóz sheberleri esaplanadı.

XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı kóp túrli, kóp formalı, bay tematikaǵa iye ádebiyat bolıp, bul ádebiyatta xalqımızdıń ótkendege tariyxı hám keleshege názer jiberiledi. Xalqımızdıń ótkendege tariyxınan J.Aymurzaev, T.Jumamuratov, I.Yusupov, T.Qayıpbergenov, K.Sultanov, Sh.Seytov, O.Bekbaulov, K.Mambetov t.b. kórkem shıǵarmalar jazdı. Milliy ádebiyat ózine tán milliy dástúrdi bayıtqan sayın óz milletiniń tariyxın keńirek hám tereńirek súwretleydi.

Bir mámlekette birneshshe milletler bolıwı múmkin. Máselen, Indiyada bengal, urdu, hind milletleri bar. Bunday kóp milletli mámleketler ádebiyatı sol mámlekette jasawshı milletler atı menen de, yaki sol mámlekettiń atı menen de atala beriwi múmkin. Mısalı, hind ádebiyatı, Latın Amerikası ádebiyatı h.t.b.

Búgingi gárezsiz Ózbekstanda da birneshe milletler menen xalıqlardıń ádebiyatı rawajlanbaqta. Mısalı, qaraqalpaq ádebiyatınıń óz aldına milliy ádebiyat sıpatında ómir súriwi bunıń ayqın dáliyli. Biraq, bir mámlekettiń ádebiyatında birneshshe xalıqlardıń, milletlerdiń ádebiyatı rawajlansa da, olar bir baǵdar da rawajlanadı. Atap aytsaq, milliy gárezsizlik ideologiyası

qaraqalpaq ádebiyatınıń da ideyalıq baǵdarın belgileydi. Bir millettiń ádebiyatı sol millettiń jámiyetlik-tariyxıy ómiriniń rawajlanıwına qaray, máseken, qaraqalpaq ádebiyatı, ádebiyatın saǵaları, XIV—XVII, XVIII, XIX ásir ádebiyatı, XIX ásirdeń aqırı — XX ásir basındaǵı ádebiyat, XX ásir ádebiyatı, ǵárezsizlik dáwir ádebiyatı sıyaqlı dáwirlerge bólinedi.

Al, ol milliy ádebiyatlar hám mámleketlerdiń ádebiyatları hámmesi birigip, dúnya ádebiyatınıń tariyxı degen bir sistemanı dúzedi. Dúnya xalıqları ádebiyatı tariyxıy-jámiyetlik ómiriniń rawajlanıw basqıshlarına qaray Áyyemgi dáwir ádebiyatı, Oyanıw hám Orta ásirler dáwiri ádebiyatı, XVII ásir ádebiyatı, XVIII ásir ádebiyatı, XIX ásir ádebiyatı, XX ásir ádebiyatı, XXI ásir ádebiyatı degen tariyxıy dáwirlerge bólinedi. Kórkem ádebiyat — bul tariyxıy dáwirlerdiń ishinde rawajlanıw basqıshlarına qaray Evropa xalıqları ádebiyatı, Afrika ádebiyatı, Aziya ádebiyatı, Amerika materigi ádebiyatı degenge uqsaǵan regionlıq bóleklerge bólinip, olardıń sol dáwirdegi rawajlanıw ózgeshelikleri ulıwma dúnya ádebiyatınıń rawajlanıwın úyreniw kontekstinde belgilenedi. Sonlıqtan kórkem ádebiyat dúnya xalıqları ómiriniń sabaqlıǵı, al jazıwshılar milletine, jasaǵan dáwirlerine, jerine qaramastan, dúnya xalıqlarınıń ullı sóz ustaları bolıp tabıladı.

I BÓLIM

ÁDEBIYAT TARIYXÍ

Tariyx, til, etnografiya hám ádebiyat tariyxı iliminiń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda, erte dáwirlerde-aq eski Turan topraqlarında, Xorezm, Qaraqalpaq diyarlarında jazba ádebiyat, jazba ádebiy til ómir súrgen. Sebebi, xalqımızdıń tariyxı júdá erte dáwirlerden baslanatuǵınlığı hám onıń ruwxıy mádeniyatqa oǵada bay xalıq bolǵanlıǵı haqqındaǵı gáp xalıq awzında da, jazba ádebiy dereklerde de kópten beri ómir súrip kiyatırǵanlıǵı hám memizge málim.

Házirgi tariyx iliminiń kórsetiwinshe, qaraqalpaq xalqınıń áyyem zamanlardan berli ana-jurtı, ata-mákanı usı házirgi Qaraqalpaqstan Respublikasınıń jaylasqan jeri. Olardıń eń eski ata-babaları biziń eramızdan burınǵı VII—V ásirlerde yaǵnıy «Avesto» dáwirlerinde-aq Araldıń qubla-shıǵıs boylarında jasaǵan sak-masseget qáwimleri. Massagetlerdiń ózleri birqansha qáwimlerden ibarat bolǵan, solardıń ishinde apasiak qáwimleri qaraqalpaqlardıń tiykarın salıwda úlken rol oynaydı. Sonlıqtan, akademik S. Kamalovtıń pikirinshe, b.e.sh. V—II ásirlerdegi apasiaklardı qaraqalpaqlardıń eń birinshi ataması desek te boladı.

«Pecheneglerdiń payda bolıwı—bul qaraqalpaqlardıń xalıq bolıp qalıplesiwindegi ekinshi etap bolıp tabıladı hám «pecheneg» sózi qaraqalpaqlardıń ekinshi atı dewge boladı,—dep jazadı ilimpaz. —Shıǵıs pechenegleriniń «qaraqalpaq» degen atamaǵa iye bolıwı da, mine, usı dáwirlerge, yaǵnıy VIII—XI ásirlerge tuwra keledi».

Demek, házirgi tariyx iliminiń kórsetiwinshe, qaraqalpaqlar óz atamasın ata-jurtlarında, Ámiwdáryanıń tómengi quyarlıǵında, Aral teńizi boylarında X—XI ásirlerde-aq alǵan. Qaraqalpaqlardıń mámleketlik dúzimi de onıń xalıq bolıp qalıplesiw waqtınan baslanadı. Sebebi, Aral teńiziniń qublasında VII—XIII ásirlerde Xorezm mámleketinen ǵárezsiz dáslep pechenegler

awqamı, keyin Kerder dep atalgan mámleket ómir sürdi. Qaraqalpaqlar usı ásirlerde xalıq bolıp qalıplesti hám usı jerde dáslep pechenegler, keyin (X—XI ásirlerde) qaraqalpaqlar degen atqa iye boldı. Bul hújjet bizge xalqımız tariyxı haqqında ǵana derek berip qoymastan, onıń tili, ruwxıy mádeniyatı, etnografiyası, sóz hám saz ónerleriniń tórkininiń de usı topıraqta júdá erte dáwirlerden baslanǵanlıǵına oy juwırtıwǵa keń múmkinshilik beredi. Sebebi, dúnya xalıqları tariyxında qaraqalpaqlar etnikalıq birlik sıpatında payda bolıp, xalıq sıpatında qalıplesken bul jerdi «Arqa Xorezm» dep te, bolmasa «Xorezmdegi bes qala» dep te ataydı. Ulıwma, dúnya xalıqları qaraqalpaqlar jerin, qaraqalpaqlar elin Xorezmnen bólip alıp qaramaydı. Qaraqalpaqlar erte áyyemnen Xorezm civilizaciyası menen tıǵız baylanısta bolıp, onıń gúllep rawajlanıwına málim dárejede óz úleslerin de qosqan.

Qaraqalpaq elinde de erte dáwirlerden baslap, anıǵıraǵı, qaraqalpaqlardıń etnik birliginiń dáslepki baslamaları salınıp atırǵan VII—V ásirlerdegi sak-massaget, sonıń ishinde apasiaklar qawimleri dáwirlerinen hám onnan keyingi qaraqalpaqlardıń óz aldına xalıq bolıp qalıplese baslaǵan X—XI ásirlerden baslap-aq ilim-pán, mádeniyat, ádebiyat bolǵanlıǵınıń jáne bir dálili—biziń eramızǵa deyingi VII—V ásirlerde, yaǵnıy bunnan úsh mıń jılday burın hám biziń eramızdıń X—XIV ásirlerinde Áyyemgi Xorezm hám Aral boylarında ullı «Avesto» sıyaqlı zardushtiylik mádeniy estelikleri menen bir qatarda islam túrkiy dúnyasına atı-hawazası málim bolǵan Beruniy, Sulayman Baqırǵaniy, Rabǵuziy, Ál-Kerderiy usaǵan ullı danışpan alım hám kórkem sóz ustalarınıń tuwılıp ósip, jasap, dóretiwshilik miynet etkenligi yaǵnıy bul topıraqta biziń eramızǵa deyingi dáwirlerde de hám biziń eramızdaǵı X—XIV ásirlerde de jazba ádebiyat payda bolıp, kámal tapqanlıǵı bolıp tabıladı. Durıs, bul atı atalgan qamusiy alımlar hám sóz sheberleri arasında Sulayman Baqırǵaniy menen Rabǵuziydi tek bir ǵana millet ádebiyatı, mádeniyatı hám iliminiń wákilleri dep menshiklew qıyın. Sebebi, olar ózleri jasap turǵan dáwirlerden-aq bir xalıq, millet wákilleri sıpatında milliy qabıqlarınan shıǵıp, pútkil túrkiy xalıqlardıń, qala berdi, pútkil dúnya ruwxıy áleminiń jariq juldızlarına aylanıp ketken edi.

Degen menen, olardı birinshi gezekte Qaraqalpaq topıraǵınıń perzentleri, biziń erte dáwirdegi jazba ádebiyatımızdıń saǵalarında turatuǵın qamusiy ullı oyshıllar, kórkem sóz zergerleri dep bahalawǵa ilimiy tiykarlar tolıq jetkilikli. Atap aytsaq, XII ásirdegi tasawıf (sufizm) iliminiń kórnekli wákilleriniń biri Sulayman Baqırǵanıy Xorezm-Türkstan, Qaraqalpaq ayaqlarında jasap, Qońıratqa jaqın jerdegi Baqırǵan awılı qoyımshılıǵına jergengen. Óziniń «Payǵambarlar qıssası» shıǵarması menen qaraqalpaq topıraǵında dáslepki orta ásirlik avtorlıq jazba prozaǵa tiykar salǵan Rabǵuziy de (Burqan ulı Nasratdin de) XIII ásirdegi 70-jıllarında Aqmańıt elati aymaǵındaǵı Rabotoguz degen qala (házirgi Tók qala)da tuwılıp, dóretiwshilik miynet etken. Bul derekler, birinshiden, Qaraqalpaq aymaǵınıń áyyemgi Xorezm civilizaciyası oshaǵınıń ajıralmas bir bólegi bolǵanlıǵın kórsetse, ekinshiden, bul mádeniyattıń rawajlanıwına ata-babalarımızdıń da úlken úles qosqanlıǵın dálilleydi. Türkiy tilles xalıqlarǵa ortaq bul ádebiy-mádeniy miyraslar, mine, usılınsha miyraslıq kózqarasınan úyreniw, birinshiden, türkiy tilles xalıqlardıń jasların türkiy dúnyanı, türkiy watandı, onıń ǵárezsizligin, ózleriniń ata-babaların, tuwısqanlıqtı súyiwge, onı jáne de tereńirek bekkemlewge shaqırıwda úlken xızmet atqaratuǵın bolsa, ekinshiden, olarda milliy maqtanısh hám kóterińkilik sezimlerin payda etiwdiń de tásirsheń milliy ruwxıy-estetikalıq deregi bolıp xızmet etetuǵınlıǵı sózsiz. Sebebi, bul miyraslar etnogenezlik jaqtan bir-birine jaqın bolǵan bir tuwısqan xalıqlardıń belgili bir dáwirlerdegi ortaq ruwxıy miyras mülki bolıwı menen birge, málim dárejede milliy hám ulıwma insanıylıq qádiryatlar da bolıp esaplanadı.

1.1. ÁDEBIYATIMIZ SAǒALARÍ

AVESTO

Tariyxıy dereklerge ser salıp, pikir juwırtar ekenbiz, júdá erte dáwirdegi tas, bronza dáwirlerinen baslap Orta Aziya, sonıń ishinde Xorezm xalıqları jasap turǵan házirgi ayaqlarda da tirishilik, rawajlanıw, ilim, bilim, mádeniyat bolǵanlıǵın ańlawǵa boladı. Biz tariyxtan házirgi Qaraqalpaqstan, burınǵı Aral boyı aymaǵınıń da áyyemgi Xorezm civilizaciyası menen tıǵız baylanısta bolǵanlıǵın jaqsı bilemiz. Bul, demek, Xorezm

aymağında dórelgen hárqanday ilim-bilim, ádebiyat, mádeniyat jetiskenliklerine usı aymaq xalıqları menen birge qaraqalpaq xalqı da ortaq, sherik, miyrasxor degen sóz. Sebebi, qaraqalpaq xalqınıń etnogeneziniń eń erte dáwirlerine tiykar salǵan, yaǵnıy ata-babalarımız esaplanǵan sak-massaget qáwimleri, sonıń ishinde apasiaklar (batpaqlıq hám suw boyı sakları) biziń eramızdan burınǵı V—VII ásirlerinde Araldıń qubla-shıǵıs boylarında jasaǵan. Solay eken, babalarımız apasiaklar da áyyemgi Xorezm mádeniyatınıń gúllep rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan ruw-qáwimlerden esaplanadı. Onıń ústine, saklar patshalıǵı menen Xorezm mámleketi arasında b.e. shekemgi I mıńınshı jıllıqta-aq óz ara ekonomikalıq sawda, mádeniy baylanıslar jolǵa qoyılıp, massagetler menen Xorezm xalıqlarına tiyisli ruw-qáwimler, etnoslar óz rawajlanıw jolına túsedı. Aymaqlıq hám genezislik bul jaqınlıqlar usı xalıqlar ortasında bir ruwxıy-mádeniy ortalıqtı da keltirip shıǵaradı. Hátte, olardıń sıyınǵan Qudayına shekem bir, ortaq boladı. Biziń eramızǵa deyingi VII—V ásirlerde bolsa Xorezm xalıqları arasında Zardushtiylik, otqa tabınıwshılıq dini kúshli húkim súrip, ottı muqaddes dep túsiniw úrdiske aylanǵan. Áyyemgi Xorezmnen estelik bolıp qalǵan otqa sıyınıw orınları (xramlar) bunıń ayqın dálili. Áyyemgi grek tariyxshısı Strabon usı otqa tabınǵan xorezmliler menen massagetlerdiń bir xalq ekenligin, yaǵnıy xorezmlilerdiń de massagetlerdiń bir bólegi ekenligin jazadı. Usınnan-aq bul dáwirlerde xorezmliler menen massagetlerdiń Quyashqa, Otqa sıyınǵanlıǵın seziwge, Xorezmnıń Quyash eli dep atalıwınıń sebeplerin túsiniwge boladı.

Mine, biz sóz eteyin dep otırǵan «Avesto» kitabı usı Zardushtiylik, otqa tabınıwshılıq dininiń tiykarǵı táliymatların sawlelendiriwshi tariyxıy, ádebiy-kórkem eń ullı esteliklerdiń biri bolıp tabıladı. Bul kitap ata-babalarımızdıń mıń-mıń jıllardan berli toplanǵan turmıshlıq tájiriybesi menen diniy ádep-ikramlıq, ilimiy hám ádebiy túsiniwleri, kózqarasları jıyınıǵı bolıp, bunnan úsh mıń jılday burın Xorezm topıraǵında áyyemgi Oks (Ámiwdárya) hám Yaksart (Sırdárya) aralǵında dóregen.

Bul kitap tek «jaqsı pikir, jaqsı sóz, jaqsı ámel» degen sózlerdi tiykar etip alatuǵın aldınǵı dóretiwsilik ideyaları menen ǵana bizge áhmiyetli bolıp qalmastan, eń erte dáwirlerde biziń Orta Aziya xalıqları arasında, eń dáslep Xorezm topıraǵında

dórelíwi menen de úlken qunlılıqqa iye. Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimovtıń sózi menen aytqanda, bul kitap, birinshiden, xalqımızdıń jáhán maydanında keshe ğana payda bolǵan xalıq emes ekenligin kórsetse, ekinshiden, xalqımızdıń, milletimizdiń kim ekenligi menen maqtanıwǵa da úlken ruwxıy azıq, tárbiyalıq qural bolıp xızmet etedi. Sebebi, «Biziń, milletimiz, xalqımız ertedegi Xorezm topıraǵında «Avesto» payda bolǵan zamanlardan berli óz turmısı, óz mádeniyatı, óz tariyxı menen jasap keldi».

Birinshi Prezidentimiz I.A. Karimovtıń «Zardushtiyliktiń muqaddes kitabı «Avesto» da usı Xorezmde jaratılǵan» dep aytqanıday, haqıyqatında da, Zardushtıń Watanı, Zardushtiyliktiń ertedegi birinshi mákanı, onıń muqaddes kitabı «Avesto»nıń payda bolǵan ornı Xorezm, Sogdiana jerleri bolǵan. Olay bolsa eń áweli, bul muqaddes kitaptıń avtorı, jaratıwshısı haqqında bir-eki awız sóz aytıp keteyik.

Ábu Rayxan Beruniydiń kórsetiwinshe, sarı túye, ğarrı túye mánilerin beretuǵın Zardushtıa laqablı Safid Tuman (Parushasp) ulı Vartush eramızdan burınǵı 579-jılı Xorezmde jasawshı sharwa shańaraǵında tuwılǵan. Vartush (Zardusht)tıń ákesi Spitama qáwiminen ósip shıqqan sawatlı ruwxanıy kisi bolsa, anası Dugdava da sol jámiyettegi aldınǵı qatar shańaraq iyeleriniń qızı esaplangan. Zardusht diniy ilimler menen birge tariyx, ádebiyat, tábiyattanıw, filosofiya sıyaqlı dúnyalıq ilimlerdi de tereń iyelegen óz dáwiriniń jetik ulaması hám filosofiyalıq pikirlewshi oyshıl, danıshpan shayırı da bolǵan. Zardusht Xavavina atlı hayalınan Isavatra, Urvataynara, Xvarechitra isimli úsh ul jáne bir qız kórgen.

Zardushtıń muqaddes kitabı «Avesto»nıń jazılıwında, ulıwma zardushtiylik, otqa tabınıwshılıq dininiń payda bolıwında Zardusht jasap turǵan jámiyet hám mámlekettegi hár qıylı qarama-qarsılıqlarǵa iye qıyın-qıstaw obyektiv jaǵdaylar sebepshi bolǵan. Sebebi, bul dáwirde eski Turan, Xorezm úlkelinde úlken siyasiy ózgerisler hám waqıyalar júz berip, mámleketlik qurılısta, jámiyette ruw-qáwimlerdiń birlikke, bir ideyaǵa birlesiwı usáǵan unamlı qubılıslar orın alıp atır edi. Bul jaǵdaylar bolsa xalıqlardı birlikke, qádir-qımbattı biliwge shaqırıwshı, rawajlanıwǵa baslawshı, birlik jolında bir orayǵa, bir mámleketke, bir isenimge birlestiriwshı aldınǵı ideologiyanıń payda bolıw zárúrligin keltirip shıǵardı.

Zardushtıń Otqa sıyınıwshılıq táliymatınıń tıp mánisi sáwlelengen «Avesto» kitabı bolsa, mine, usı zárúrliklerge baylanıslı jazıldı. Zardusht jaratqan táliymat soń onıń atı menen zardushtiylik dep atalıp, ol tiykarınan dúnyada birden bir jaqsılıq, jaqtılıq qudayı bolǵan Axura Mazdaǵa sıyınıwshılıq ideyasın ulıǵladı. Solay etip, Zardusht bul táliymatı menen sol dáwirdegi ústemlik etip turǵan kóp qudayǵa sıyınıwshılıq (politeizm) dinlerine shek qoyıwǵa isenimli tiykarlar tayarlap bere aldı. Ol óziniń bul zardushtlik dini arqalı adamlardı pútkil álemniń, aspan, jerdiń, jaratılıstıń jaratıwshısı Axura Mazdaǵa sıyınıwǵa shaqırıp, onıń qayır-saqawatlı, mudamı óz bendesine ǵamxor eń jaqsı niyetli, eń jaqsı pikirli máńgi tiri, máńgi qúdiretke iye eń jaqsı quday — Axura Mazda ekenligin násiyatlaydı, ózin bolsa Axura Mazdanıń táliymatın jerdegi adamlarǵa jetkeriwshi, násiyatlawshı payǵambar sıpatında táriyipleydi. Haqıyqatında da, qosıq qılıp aytıwǵa beyimlestirilgen bayazlar túrinde jazılǵan bul «Avesto» kitabında ulıwma insanıyılıq qádiriyatlar bolǵan qayır-saqawatlılıq, haqıyqatǵóylik hám ádillilik, watanpárwarlıq hám insanpárwarlıq sıyaqlı ullı ideyalar ulıǵlangan.

Biraq, Axura Mazdanıń insanpárwarlıq hám jaqsılıq ideyaların násiyatlaw burıńǵı diniy isenimlerdegi ruwxanıylarǵa maqul túspegen. Zardusht olardıń hár qıylı qarsılıqlarına ushırıp, hár jerlerde qashıp júrip, óz diniy ideyaların sol jerlerde taratıwǵa májbúr bolǵan. Sol ushın da eń dáslep Xorezmde payda bolǵan bul táliymat tez arada Sogdianarǵa, izinshe Baktriyarǵa, keyin Xorasanaǵa hám Shıǵıs Iranǵa ótip ketiwge májbúr bolǵan. Sebebi, óz watanında quwǵınǵa ushıraǵan Zardusht usı jerlerde bas panalap, óz táliymatın ámelge asırıwdı dawam etken. Zardusht biziń eramızdan burın 572-jılı 77 jasında ibadat waqtında ruwxaniy Btaratvaxsh tárepinen óltirilgen. Onıń táliymatı, zardushtiylik ideyası Zardusht ólgennen keyin de ómir súriwin toqtatpaǵan, bul táliymat Iranǵa, Awǵanıstanaǵa, Azerbayjanaǵa, Qubla Hindıstanaǵa hám Kishi Aziyarǵa taralıp, sol mámleketlerdiń dini, ideologiyası sıpatında ómir süre baslaǵan.

Mine, solay etip, usınday sebeplerge baylanıslı dúnyanıń kóp ellerinde «Avesto»ǵa tariyxıy-ádebıy miyras sıpatında qızıǵıwshılıq júdá erte dáwirlerden baslangan. Zardusht táliymatı haqqında antik dáwirdegi grek alımları Aristotel, Platon, Gekatiy, Militekiy, Gerodot, Strabon, orta ásirlerdegi türk hám parslı

ilim-páni hám ádebiyatınıń kórnekli wákilleri Abu Rayxan Beruniy hám Abulqasım Ferdawsiy shıǵarmalarında ushırasadı.

XVII—XVIII ásirlerde «Avesto»ǵa G. Lord, Temos Gand, Anketil Dyuperon, Djorch Buche sıyaqlı Batıs Evropa alımları da úlken qızıǵıwshılıq bildire baslaǵan.

Bul Shıǵıs hám Batıs elleri alımları «Avesto» haqqında kóp qızıqlı maǵlıwmatlar keltiredi. Máselen, Beruniy (973—1048) Patsha Dora ibn Doranıń ǵáziynesinde «Avesto»nıń on eki mırnıń maldıń (ógizdiń) terisine altın sıya menen jazılǵan ájayıp nusqası bar ekenligi aytılıp, Iskender (Aleksandr Makedonskiy) basqınshılıǵı gezinde (b.e.sh. IV ásirde) onıń besten úsh bólegi, yaǵnıy 18 kitabı jaǵıp jiberilgenligi jazıladı. Onıń aytıwınsha, «Avesto»nıń eń dáslepki nusqası otız eki kitaptan ibarat bolǵan. Soǵan qaramastan, «Avesto»nıń qalǵan bólekleri (12 kitabı) joqarıda atalǵan alımlar tárepinen hár qıylı waqıtlarda hár qıylı tillerge awdarılıp basılıp shıǵarılıwın toqtatpaǵan. Máselen, 1723-jılı anglichan alımı Djorj Buche «Zend Avesto»nıń «Vandidot» kitabın Hindistannan alıp kelip, Oksford kolledji kitapxanasına tapsırǵan. Al, francuz alımı Anketil Dyuperon 1771-jılı «Avesto»nıń 3 tomlıq kitabın francuz tiline awdarıp bastırıp shıǵarǵan.

ǴMDA mámleketlerinde «Avesto»nı úyreniwde K. Kosovich, K.G. Zaleman, Z. Rogozina, I. Braginskiy, N. Sokolov, V. Abaev usaǵan alımlardıń xızmetleri oǵada úlken.

Ózbekistan Respublikasında bolsa bul kitap boyınsha arnawlı izertlew jumısları jolǵa qoyılıp, onı úyreniw ǵárezsizliktiń dáslepki on jıllıǵınıń aqırlarına kelip mámleketlik siyasat dárejesine ósip jetti. 2000-jılı Ózbekstanımızdıń Birinshi Prezidenti I.A. Karimov «Avesto» jazba eskertkishiniń 2700 jıllıǵın keńnen belgilew haqqındaǵı Pármanǵa qol qoydı.

Usı párman shıqqan kúnнен baslap-aq «Avesto»nı úyreniw hám úgit-násiyatlaw ilajları boyınsha elimizde kóp ǵana maqtansa arızılıq isler ámelge asırıldı, 2000-jıldıń 10—12-oktyabri kúnleri «Avesto» kúnleri dep daǵazalanıp, Kúnler baǵdarlaması boyınsha Avstraliya, Rossiya, Franciya ilimpazları Ellikqala, Beruniy rayonu aymaǵındaǵı Aqshaxan qala, Topıraq qala, Ayaz qala, Gúldirsın qala estelikleri menen keńnen tanıstı.

«Avesto»nı izertlew salasında Qaraqalpaqstanlı alımlar V. N. Yagodin, A. Gudkova, G. X. Xodjaev, J. Bazarbaev, G. Xojaniyazovlardıń da salmaqılı úlesleri bar.

2015-jılı «Avesto» kitabı Askar Mahkam basshılıǵında ózbek tiline awdarılıp, N. Juraevtıń úlken alǵı sóz maqalası menen Ğ. Ğulam baspası tárepinen bastırılıp shıǵarıldı.

Mine, usınday ullı tariyxqa iye zardushtıyliktiń muqaddes kitabı elimizde bunnan úsh mın jlday burın da oǵada joqarı dárejedeǵı filosofiyalıq, jámiyetlik-siyasiy oy-pikirlerdiń, ádep-ikramlılıqtıń, siyasiy-huqıqıy normalardıń hám mámleketshilik-tiń bolǵanlıǵınıń dálili.

Haqıyqatında da, insandı hám onıń huqıqların húrmet etiw qaǵıydalarınıń eń dáslepki derekleri zoroastrizm dininiń muqaddes kitabı «Avesto»dan baslandı.

Ulıwma alǵanda, ata-babalarımızdıń áyyemgi zamanlardan beri kózge súrme etip kiyatırǵan bul muqaddes kitabı jáhánge ádilliktiń nurın shashıp, adamlardı jaqsılıq penen jamanlıqtıń parqın ayırıwǵa, dosqa sadıq, eki júzlilik, satqınlıq, óshpenlilikke qarsı qatal turıwǵa, barlıq millet, qáwim wákileri menen tınısh-tatıw jasawǵa, bir-birewge mehribanlıq qılıwǵa, tuwǵan jerdi káramat bilip, qádirine jetiwge, onı güllengen baǵqa aylandırıwǵa, egin egip, mal baǵıwǵa, ónermentshilik etiwge, mudamı toq, abat turmısta jasawǵa shaqırıp, bul hárbir insannıń huqıqı ekenligin úyretip kelgen.

Bunday aldınǵı dóretiwshilik ideyaları boyınsha «Avesto» barlıq jámiyetlik pánlerge tiykar bolıp xızmet eteri sózsiz. Biraq, bul dóretiwshilikti tek jámiyetlik pánler ushın ideyalıq derekler xızmetin atqaradı, dep juwmaq shıǵarıwımız bir tárepleme bahalawshılıq boladı. «Avesto» tiykarǵı ideyası boyınsha Axura Mazdaǵa sıyınatuǵın, otqa tabınıwdı ulıǵlaytuǵın diniy táliymat bolǵanı menen, jaqtılıq qudayı tiykarında adamlardı birlikke, birigiwge, bir-birewdi súyip jasawǵa, ata-anaǵa, tuwılǵan eline, xalqına sadıq bolıwǵa, ádalatlı, mehir-saqawatlı, ádep-ikramlı, insaplı, qanaatshıl bolıp jasawǵa, jawızlıqqa qarsı güresiwe shaqırıwshı insanpárwarlıq hám xalıqpárwarlıq, ullı jaratıwshılıq ideyaların alǵa qoyıwshı hám olardıń tımsalları bolǵan qudaydıń (Axura Mazdanıń), payǵambardıń (Zardushttıń), basqa da jámiyet hám tábiyat qubılıslarına baylanıslı janzatlar obrazlarınıń da miflik, folklorlıq hám realistlik hám romantikalıq usıllardıń aralas túrde birikken halda alıp barılıwı, onda kórkem poetikalıq til normalarınıń ónimli qollanıwı, kompoziciyalıq qurılısında sózdiń magiyalıq qásiyetin saqlap otıratuǵın qosıqqa tán ırǵaq,

ritm, muzıkalılıq elementleriniñ saqlanıp otırıwı, bir ideyanı keltirip shıǵaratuǵın hár qıylı syujetlik motivlerdi bir jelige sintezlep biriktiriliwi hám t.b. usaǵan belgileri boyınsha kórkem ádebiyat dóretpesi de bolıp tabıladı. Mısal ushın sabaqlıqtaǵı usı temanıń sońında belgili shayır Sh. Ayapov awdarmasında qaraqalpaq tilinde berilip atırǵan «Avesto»nıń tórtinshi «Yashtlar» bóliminen úzindiler tallap qarayıq. Atap aytsaq, usı úzindiniń 9-bántinde Axura Mazda jaratqan párdiń de 1—8-bántlerinde ayılǵan tawlarday bálent ekenligi, onıń ullılıǵınıń, biyikliginiń sebebi tımsallıq mánide bılayınsha táriyiplemedi:

Kavicha Xvarnodur,
Mazdadan ol miyrasdur,
Ol húrmetke sázawar,
Eń dańqlı hám eń ullı,
Húrmetke ılayıq,
Nákas hám pás zatlarǵa,
Tuttırmas ol heshqashan,
Axura Mazda jaratqan soń,
Eń biyik ol hárqashan.

Bul úzindide, ulıwma «Yashtlar»dıń Xvarnolar táriyiplengen orınlarında pár ullılıq, baxıt, dáwlet, mámleket iyesi bolatuǵın adamǵa qudaydıń, Axura Mazdanıń názeri túsiwiniń, bılayınsha aytqanda, dáwlet, baxıt qusınıń belgisin ańlatatuǵın kórkem detal sıpatında qollanıladı. Sebebi, «Avesto» dórelgen dáwirde Zardushtiylik dininde pár-ilahiy áwmet mánisinde ulıǵlanǵan, yaǵnıy patshalıq, payǵambarlıq mártebeleri Axura Mazda jaratqan párdiń kimniń basına qonıwına baylanıslı dep túsindirilgen. Ulıwma, «Avesto»daǵı pár (Xvarno) ılayıqlılıq koncepciyasını ańlatıp turadı. Bunda pár detalı arqalı ápsanawiy dáwlet, baxıt, Qumay, quba qusınıń obrazına sıpatlamalar berilgen.

«Avesto»nıń bul «Yashtlar» bóliminde sóz etilgen Xvarno, yaǵnıy pár táriypi, joqarıda aytqanıımızday, bul ápsanawiy Semurg—Suymurıq-baxıt qusı táriypi bolıp tabıladı. Bul qus Shıǵıs xalıqları folklorındaǵı sıyaqlı qaraqalpaq ertekleri menen eposlarında da baxıt, dáwlet qusı obrazında sáwlelenedi. Mısalı, qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige»degi Ámir Temir menen Ámir

Edigeniń Altın Ordaǵa atlanıs saparındaǵı jeńiske erisip, Toqtamıs taxtıń Satemirdiń (Ámir Temirdiń) Edigege berip atırǵan payıtın sáwlelendiretuǵın epizodtaǵı mına kórinistiń mánisine ser salıp qarasaq, usı shıńlıqqa gúwa bolǵanday bolamız:

«Toqtamıs qorqıp, atanıń balasına, aǵanıń inisine araqta elshi saldı. «Edige mal-múلكimdi alsın, altın taxtqa minsın, endi musulmanǵa qılısh urǵanın qoysın» dedi.

Satemir Edigeni shaqırıp alıp:

— Balam, endi Toqtamıs ótinish etip tur. Altın taxtqa minsın, dáwrandı súrsın, dep atır, — dep edi.

— Wáy, ata, búgin taǵın berse, er-teń dáwlet qusın ushırsa, óziniń basına qonadı. Búgin berse, er-teń qaytıp aladı, — dedi.

Dáwlet qusın alıp ushırdı, Toqtamıstıń basına qondı. Dáwleti basında ekenligin patsha (Ámir Temir) sol waqıtta bildi.

Onnan soń Edige:—Toqtamıs tilegimdi berse, Edildiń arǵı júzin bosatıp bersin, qusımdı salayın, atımdı shabayın, ayaǵım-nıń jetken jerine deyin gezip, qayǵısız dáwrán súreyin,—dedi.»

Mine, kórip otırǵanıımızday, «Avesto»daǵı pár detalınıń patshalar menen payǵambarlar basına qonatuǵın baxıt qusı, saltanat belgisi, yaǵnıy ushırılǵan pár shaxlıq, patshalıqqa dawa-gerdiń basına qonbay qalsa, onday saltanattıń nızamsız ekenligi mánileri dástanda usılayınsha berilgen.

Belgili ózbek folklortanıwshıları T. Mirzaev, M. Juraevlar-dıń kórsetiwinshe, «Avesto»daǵı bunday ápsanawiy Zardushtiylik kózqaraslardıń belgili bir bólegi ózbek xalıq ertekleri menen dástanları, ápsanaları mazmunına da sińip ketken. Áne, sonday syujet elementleriniń biri sıyqırlı párge baylanıslı epikalıq moti-ler dúrkimi bolıp tabıladı. Ilimpazlar bul pikirleriniń mısalları sıpatında «Zer kekilli jigit», «Guhaqqah», «Goruǵlınıń tuwı-lıwı», «Gulixiroman» sıyaqlı dástanlarındaǵı dáwlet, baxıt qusına baylanıslı sıyqırlı qus pári haqqındaǵı bunday magiyalıq epikalıq motiflerdiń táriypin «Avesto»daǵı Varage qusınıń sıyqırlı párle-rine barıp ushlasatuǵınlıǵı haqqında dástiyarlı juwmaqlar jasaydı.

Joqarıdaǵı mısallardan-aq «Avestoda»ǵı Varage qustıń sıyqırlı párleriniń Shıǵıs xalıq erteklerindeki Suymırıqtıń qaharmandı jeti qabat ottıń ishinen alıp shıǵıwshı mehriban dostı Qumay, Baxıt, Dáwlet qusı obrazlarında úlken mánilik jaqınlıqlardıń bar bolıwı olardıń shıǵısınıń bir derekten ekenligin kórsetip qoymastan, «Avesto»nıń sol ózi dóregen dáwirlerden baslap-

aq Shıǵıs xalıqlarınıń, sonıń ishinde kóbirek ózbek, qaraqalpaq xalqınıń da túpkilikli milliy, ruwxıy-mádeniy miyrası bolıp kelgenligin ondaǵı Axura Mazda názer etken, súygen, jaqsı kórgen payǵambar hám patshalar basına pár yamasa baxıt qusı qonıwı detalı da ańlatıp baradı. Bul pikirlerdi tariyxıy derekler de biykarlamaydı. Mısalı, J. Bazarbaev, Ğ. Xojaniyazovlardıń kórsetiwinshe, quslar zardushtiylikte ayırıqsha kúshke iye káramatlı jaratılıs retinde qabıl etilgen. Bunıń ayqın mısalları Qubatawdan tabılǵan ossuariyelerden hár qıylı quslardıń, mısalı, kepterdiń, jáne bir ossuariy qaqpasınıń tutqası da qus tárizindegi súwret penen bezelgenligi, usınday qus súwreti salınǵan ossuariyelerdiń Mizdaqxan kompleksinen de tabılǵanlıǵı, ondaǵı ayırmashılıq bul ossuariyde tajdı (koronani) ańlatıp turıwshı qızıl-sarı zer reńli qus párininiń salınǵanlıǵı bolıp tabıladı. Atı atalǵan alımlardıń bul mısallardı qánigeler pikirleri menen tastıyıqlawına qaranda, ossuariyelerdiń birinde tulǵalangan tawıs — barlıq waqıtta Anaxita qudasınıń qaptalında júretuǵın dáwlet qusı bolǵan.

Ulıwma, «Avesto»da tilge alınǵan qaharmanlar menen jersuw atamaları, úrp-ádet, isenim hám dástúrler qaraqalpaq ertekleri, ápsanaları hám dástanlarınıń syujetlik motivleriniń ózeklerin quraǵan dereklerden bolıp, ol biziń ádebiy-mádeniy miyraslarımızdıń sarqılmas saǵaları, bulaq baslawları sıpatında kózge taslanadı. Solay eken, qaraqalpaq xalqı da basqa Shıǵıs xalıqları sıyaqlı óz ádebiyatınıń saǵaların, payda bolıw hám qalıplesiw dereklerin usı «Avesto» ádebiy esteliginen baslap úyreniwge tolıq haqılı.

Tapsırmalar

1. «Avesto»nıń dáslepki Watanı haqqında túsinipler beriń.
2. «Avesto»nıń avtorı Zardusht haqqında maǵlıwmatlar keltiriń.
3. «Avesto»nıń Xorezmnen basqa da ellige taralıwınıń sebebin kórsetiń.
4. «Avesto»nıń tiykarǵı ideyası «jaqsı pikir, jaqsı niyet, jaqsı is» mánisin túsindiriń.
5. «Avesto»nıń tiykarǵı bólimleri hám olardıń sırt ellige tarqalıwı, úyreniliwi máselelerine toqtań.
6. «Avesto»nıń ne ushın ádebiy estelik sıpatında úyreniliwin túsindiriń.
7. «Avesto»nıń «Zamyasht. Xvarno táriypi» bólimleriniń 5 bántin yadqa aytıp beriń.

Zamyad yasht. Xvarno táriypi

Quwansın Axura Mazda.

Onıń qúdireti júzege assın. Mazda jaratqan Ushidarna tawınıń quwanışı ushın eń ádiwli kovavor Xvarnoǵa, Mazda jaratqan (ullı qúdiretke) hárkim-ám jete almaytuǵın qılqatqa, Mazdadan onıń ózi ılayıq dep bilgen bendelerine ǵana nesip eter (iláhiy jılawǵa) tabınıwshımız, isenimimiz (alǵısımız, tilegimiz) bolsın. Nama-zu niyetimizden (hasıl bolǵan) kewlimizdegi quwanışımız (tilimizdegi) táriyp-alǵıslarımız oǵan bolǵay, (tap ıqlasımızdan Axura Mazda quwansın).

1. Kúnbatıstan kúnshıǵa
Taman bárshe jurtlardı
Orap kókke boy sozar,
Bálent Xarati tawı.
Áy, Spitamon Zardusht,
(Quda súygen payǵambar!)
Soń jer betine sozdı boy,
Ekinshi taw Zárdaza.
(Boldı es olar ekew)
Kúnbatıstan kúnshıǵar
Boylap jatqan Manushtaw.
2. Ushida, Ushidarna
Tawlarıdur aybatlı.
Olardıń arqasında
Jasırın tur Erzifya,
Altınshı taw — Erzura,
Jetinshi taw — Bumiya
Segizinshi — Raodita,
Toǵızınshı — Mazishva,
Onınshı — Antardaxyu,
On birinshi — Erzisha,
On ekinshi — Vatgisa.
3. Adarana hám Bayana,
Ishkata, Uparisaena

Ústinde qar erimes.
Eki dizbek Xamankun
Hám segiz asaw at kibi,
Jáne tórt taw Vidvana.

4. Aezaxan, Maenaxan,
Vaxedrika, Asaya,
Tutadqa hám Vishava,
Sayrivant Darashishva,
Nanxushemant hám Kaxaxaya,
Tađı Kangxannıń tawları.

5—6. Sichidava, Axurana,
Raemana, Ashastambena,
Asnavant...
...Frapaya¹
Bári taw, biraq adam
Órlep shıǵıp olarǵa,
Yaki kórip uzaqtan,
Túrli-túrli ataǵan.

7. Qullas, tawlar jerdegi,
Stipama Zaratushtra,
Eki mıńda eki júz,
Hám qırq jáne tórtew.

8. Usı bálent kók súygen,
Sawlatlı kórkem tawlar,
Jer júzinde sonshama,
Olar sanı muǵları,
Qaytpas qaharman erler,
Barlıq shopan hám diyqan,
Jayǵan dasturqaninan,
Qansha alsa, ırısqı-nan,
Sonsha demek tayada san.

9. Kaviycha Xvarnodir
Mazdadan ol miyrasdur,

¹Óship ketken qatarlarda jáne on tórt taw atı bolǵan dep shama qılınadı.

Ol húrmetke sazawar,
Eń dańqlı hám eń ullı,
Húrmetke ılayıq,
Nákásıw pás zatlarǵa,
Tutdırmas ol heshqashan,
Ahura jaratqan soń,
Eń biyik ol hárqashan.

MAXMUD QASHQARIY

(XI ásir)

Dúnya ilim-bilim hám mádeniyatı rawajlanıwına óziniń áyyemgi türkiylerdiń tili, tariyxı hám mádeniyatı haqqında jazılǵan ájayıp shıǵarmaları menen salmaqlı úles qosqan Maxmud Qashqariy (Maxmud bin al-Xusayn bin Muhammad al Qashqariy) laqabı Qashqariy (Qashǵarlı) bolǵanı menen, negizinde Sırdáryanıń orta aǵısında jaylasqan Balasuǵın qalasında tuwılǵan. Soń Qashǵarǵa barıp tálim alıp, dóretiwshilik miynet penen shuǵıllanıp, sol jerdegi ilimiy, ádebiy-mádeniy ortalıqta til, tariyx, ádebiyat iliminiń jetik bilimdanı sıpatında tanıla baslaǵan. Mine, soǵan baylanıslı dúnyanıń kóp alımları onı Maxmud Qashqariy dep atap ketken. Onıń tuwılǵan, qaytı bolǵan jılları haqqında anıq maǵlıwmatlar bizge jetip kelmegen. Biraq, búgingi filologiya iliminde onıń pútkil dúnyaǵa dańq taratqan «Devanu luǵati-t-turk» («Türk tilleriniń sózligi») shıǵarmasınıń 3 tomlıǵınıń 1072 — 1077-jıllar aralıǵında jazılǵanı haqqında maǵlıwmatlar saqlanǵan.

Maxmud Qashqariydiń ózi kitaptıń kiris bóliminde «Turk tillarining naxviga oid gavharlar» atlı kitap jazǵanlıǵına shama qıladı. Al, «Türk tilleriniń sózligi» kitabınıń jazılıw tariyxı haqqında bolsa tómendegidey maǵlıwmatlar keltiredi: «Men türkler, türkmenler, oǵuzlar, chigillar, yagmalar, qırǵızlardıń qalalar menen awıl hám jaylawların kóp jıllar gezip shıqtım, sózliklerin topladım, hár qıylı sózler ózgesheliklerin úyrenip, anıqlap shıqtım. Men bul islerdi til bilmegenim ushın emes, bálkim, bul tillerdiń úlken-kishi parıqlarına da anıqlıq kirgiziw ushın isledim. Bolmasa men tilde (til iliminde) olardıń eń jetiklerinen, eń úlken qánigelerinen, eń ańlıraǵınan, eń eski

áwladlarınan, urıs islerinde sheber nayzadarlarınan edim.» Keltirilgen eki mısalda Maxmud Qashqariydiń bul sózliktiń jazılıw dáwirine kelgende, yaǵnıy XI ásirdiń 70-jıllarında ádewir tájiriybeler toplaǵan kóp ilimiy islerdi atqarǵan, jası ádewirlerge barıp qalǵan, aql toqtatqan jetik alım hám insan sıpatında kamal tapqanlıǵı kózge taslanadı. Solay eken, Maxmud Qashqariy bul dáwirde til iliminiń eń eski áwladı hám sonıń menen birge, eń bilimdan jol kórsetiwshi juldızı bolar eken, onda bul jıllarda shama menen qırıqtı qaralap, eliwdi alqımlap júrgen adam boladı. Bul degen sóz, Maxmud Qashqariy sózlikti jazıp bolǵan dáwirinde 50—60-jaslar shamasında, yaǵnıy XI ásirdiń baslarında, shama menen 1010-jılları tuwılǵan insan bolǵan. Dárekler tabılsa, shama menen onıń qaytı bolǵan jılları haqqında da usınday boljawlar islew múmkin. Kitaptıń alǵı sózi mazmunında avtordıń óz isine nátiyjesin kórip, kóp jıllar qanaatlanıwshılıq ruwxında («ilgerilep ketkenlerge jetip alıw ushın men bul kitabımdı olardıń izinen jolǵa shabar attay jarısqa atlandırdım», «júdá joqarıǵa shıǵıw ushın nárwan (záńgi) jasadım») jasap ótkenligin seziwge boladı. Onıń ústine, kitaptıń 1075—1094-jıllardaǵı xalifalıq etken arab xalifası Xalifa Mutadiyge baǵıshlanganına qaraǵanda Qashqariydiń XI ásir aqırlarına shekemgi ómir súrgeninde haqıyqatlıq bar. Solay eken, bizińshe, Maxmud Qashqariy 1100-jıllardıń aqırlarında 80—90 jaslar shamasında qaytı bolǵan.

M. Qashqariydiń «Türkiy tilleriniń sózligi» kitabınıń türkiy tiltanıwshılıq ilimindegi eń dáslepki, sonıń menen birge, teńitayı joq ullı estelik ekenligine daw joq. Kitaptıń atamasınan kórinip turǵanıday-aq, ol áyyemgi türkiy xalıqlardıń til ózgeshelikleri haqqında maǵlıwmat beriwshi qomusiy miynet esaplanadı. Kitap óz zamanında arablarǵa, arab tili arqalı Shıǵıs hám Batıstaǵı türkiy xalıqlar arasına keńnen taralıp ketken. Biraq, XIII ásirdiń ekinshi yarımına kelgende, kitaptıń tek bir ǵana nusqası, ol da bolsa kóshirme nusqası saqlanıp qalǵanlıǵı kózge taslanadı. Bul nusqanı Muhammad bin Damashqiy isimli kátib 1266-jıldıń avgustında Shamda Maxmud Qashqariydiń tıp nusqası (qoljazbası) tiykarında qayta kóshirip shıqqan. Bul hasıl qoljazba házir Stambuldıǵı millet kitapxanasında saqlanbaqta.

Qoljazba 320 betten ibarat bolıp, hár betke 7 qatardan tekstler berilgen. Kitap Ábu Bakir Damashqiy bastırıp shıǵarǵan

baspasınan keyin de birneshe ret baspa kóriw baxtına miyassar boldı. Mısalı, 1915—1917-jıllarda Stambul qalasında Axmet Rifat baspaxanası arqalı 3 tomlıq kitap bolıp basılıp shıqqan bolsa, 1928-jılı nemis alımı Bryukelman tárepinen nemis tilinde, 1940—1941-jılı túrk alımı Basım Atalay tárepinen osmanlı túrk tilinde baspa kórdi.

Bul ájayıp mádeniy miyrastı bastırıp shıgarıw isleri Oraylıq Aziyadağı túrkiy xalıqlar arasında 60-jıllardan baslap qolğa alına basladı. Atap aytsaq, kitap 1960—1963-jılları Salix Mutallibov tárepinen birinshi mártebe ózbek tiline awdarılıp, 3 tomlıq kitap halında bastırılıp shıqtı. Kitap 1969-jılı «Drevnetyurkskiy slovar» degen atamada «Nauka» baspası arqalı orıs tilinde de jariq kórdi. Mine, usı baspa tiykarında A.N.Kononov, A.K.Borobkov, N.A.V.Reshetov, N.A.Baskakov sıyaqlı alımlar kóp ğana ilim izertlew jumısların alıp bardı. Ótken 2017-jılda bul kitap Qasımjan Sadikov tárepinen S.Mutallibov baspası tiykarında qayta tolıqtırılıp, ózgerisler kirgizilgen halda Ğ.Ĝulom atındağı baspa arqalı ózbek tilinde jáne qayta basılıp shıqtı.

Bul kitap tek ğana til iliminiń siyrek gezlesetuǵın esteligi bolıp qalmastan, áyyemgi túrkiy xalıqlardıń tariyxı hám mádeniyatınan derek beriwshi biybaha ádebiy kórkem miyras esaplanadı. Sebebi, onda orta ásirlerdegi túrkiy xalıq naqıl-maqalları, xalıq qosıqları hám dástanlıq shıǵarmalarınıń úzindi úlğileri, obrazlı mánili sózler menen baylanıslı bolǵan ráwiyatlar, aytıslar hám basqa da janrdağı shıǵarmalar ádebiy til úlğileri sıpatında mısallarga alınadı. Bul haqqında Maxmud Qashqariydiń ózi «Men bul kitaptı arnawlı álipbe» tártibinde hikmetli sózler, maqallar, sajdlar, qosıqlar hám nasır dep atalǵan ádebiy úzindiler menen bezedim» dep keltiredi.

Kitapqa usı kózqarastan (ádebiyat úlğileri kózqarasınan) tallaw isleytuǵın bolsaq, Maxmud Qashqariy óz dáwiriniń jetik tilshi alımı bolǵanlıǵı menen bir qatarda, belgili sóz sheberi (kórkem ádebiy til tarawındağı kórnekleli sóz sheberi hám ádebiyat izertlewshisi) bolǵanlıǵın da seziwge boladı. Sebebi, ol óz sózligine kórkem ádebiyatlardıń kóp ğana túrine mısallar keltirgende, onı tek mázi mısál sıpatında qollanıp qoymastan, olardı saralap alıp, alǵanda da ideyalıq-kórkemlik jaqtan eń jaqsı úlğilerin tańlap alıp, olardıń qaysı janrǵa, maqalǵa ma, ráwiyatqa ma, qosıqqa ma, dástanǵa ma, nasır sózge me, saj-

arnawğa ma, tiyisli ekenligi dál ayılıp, alıngan sózdiń tek leksika-semantikalıq mánisine ǵana emes, stillik, kórkem-poetikalıq xızmetine de dástiyarlı tallawlar jasap ótedi:

Ulıwma, bul shıǵarmada 200 den aslam qosıq, 300 ge jaqın naqıl-maqallar, sonday-aq qanatlı, hikmetli sózler, ráwiyatlar, nasır sóz, saǵ-arnawlar, joqlawlar, qaharmanlıq jırlar mısálǵa keltiriledi. Bul keltirilgen mısallardı ádebiyattanıw ólshemlerine salıp qarasaq, shınında da, bul shıǵarmalardıń sol dáwirdegi túrkiy xalıq awızeki ádebiyatı menen jazba ádebiyatına tán ádebiy túrler hám janrlar ekenligine isenim payda eteseń. Pikirimizdiń dálili retinde M. Qashqariy sózliginde keltirilgen bir-eki janrlıq túrlerdiń poetikalıq qurılısına tallawlar islep keteyik. Mısalı, «Sózlik»tiń 31-betinde qaharmanlıq jır úlgisi retinde Alıp Er Teńge haqqında joqlaw jırınan mısallar keltiriledi:

Alıp Er Teńge óldi me,
Yalǵanshı dúnya qaldı ma,
Zamana óshin aldı ma,
Endi júrek jırtılar.

Mine, kórip otırǵanıımızday, Maxmud Qashqariy bul orında eski túrkiy tildegi «alıp» sóziniń mánisin batır, qaharman dep ańlatıw ushın túrkiy xalıqlardıń súyikli qaharmanı Apasiyob (Alıp Er Teńge) haqqınaǵı qaharmanlıq joqlaw jırın biykar-dan biykarǵa tańlap almaydı. Bul arqalı ol tek sóz mánisi haqqında emes, batırlıq, batırlıq jırı haqqında da málim túsinikler payda etedi. Oqıwshı Alıp Er Teńge obrazı arqalı alıplıq, batırlıq, qaharmanlıq degenniń mánisin birden túsine baslaydı. Sebebi, oqıwshı Alıp Er Teńgeniń el azatlıǵı ushın alıp barılǵan qaharmanlıq urıslar payıtında Qayxısırawdıń pitne shólkemlestiriwinde záhár lenip qaytı bolǵan xalıq batırı ekenligin jaqsı biledi.

Maxmud Qashqariydiń «tartısıw» sóziniń mánisin beriw ushın mısal etip keltirgen aytıs janrı túrkiy xalıqlar folklorı menen ádebiyatında erte dáwirlerden berli ómir súrip kiyatırǵan poeziya túrleriniń biri ekenligin kóriwimizge boladı. 447-bette bul aytıs mısalları «peshshe-shıbın» sózleriniń mánisin túsindiriw ushın da keltiriledi. Aytıs úzindidegi «aytı», «tartıs» sózleriniń mánilerin tallawları, haqıyqatında da, aytıs janrınıń tábiyatın durıs ashıp beretuǵın mısallar bolıp tabıladı.

Aytısta qıs penen jazdıń diolog formasındaǵı alma-gezek sáwbetlesiw arqalı ertedegi túrkiy kóshpelilerdiń turmısı, olardı qorshap turǵan sırtqı ortalıq, tábiyat qubılısları haqqında sóz baradı. Biraq, bul qıs penen jazdıń ápiwayı túrdegi sóylesiw bolıp qoymastan, shayırlar aytısındaǵı aytısıwshı táreplerdiń óz artıqmashlıqların dálillew ushın bolǵan keskin tartısı sıpatında kózge taslanadı. Bul mánide Maxmud Qashqariydiń tartısıwdı — aytısıw dep túsindiriw haqıyqıy shınlıq bolıp tabıladı. Bunda shayırlar aytısındaǵıday hárbir tartısıwshı-aytıwshı tárep (qıs yamasa jaz) qarsılasınıń minin tawıp, jeńiwge umtıladı. Mısalı, qıs óziniń artıqmash qásiyetleri dep, qısta adamlardıń densawlıǵı mıqlı bolǵanlıǵın, awırıwdıń azayatıǵınlıǵın, qar mol jawıp, kelesi jıl zúraátine tiykar salınatıǵınlıǵın kórsetse, jaz óziniń jaǵımlı samalın, ján-jániwarlarǵa jan endiretuǵın jaǵımlılıǵın, sharwaǵa qolaylılıǵın aytıp, qıstan ústem keliwge umtıladı. Qıs onnan jeńilgisi kelmey, aytıstı jáne de háwijge kóteriw ushın jazdıń eń tiykarǵı mini shıbın-shirkeyler menen jılanlardıń kóbe-yip ketiw usáǵan dálillerdi kózgir qıladı:

Sende kópdur nuqsanlar,
Shıbın, páshshe, shayanlar.
Xalıqqa uwın shashpatqan.
Záhár tilli jılanlar.

Biraq, aytısta jazdıń dálilleri ústem kelip, qıstıń qara suwıq boranı menen jer jáhándı pataslaytuǵın balshıq-batpaqları onıń ayıbı sıpatında betine basıladı. Solay etip, jazdıń jaydarı minezi qıstıń qáhárli tábiyatı ústinen ústem shıǵıp jeńiske erisedi:

Jeriń usı jeńilgen,
Qızıwıńnan shegingen,
Izǵar shashpay tirishilikke,
Jıllılıq ber demin menen.

«Sózlik»te bunnan basqa da janrlarǵa keltirilgen mısallar bo-yınsha da usınday tallawlar islewge boladı.

Ulıwma, «Sózlik»te keltirilgen bul ádebiyat úlgileri mısalların tematikalıq jaqtan tómendegishe bolıp úyreniwge boladı:

1. Qosıqlar (tábiyat qosıqları; ańshılıq haqqında qosıqlar; batırılıq haqqında qosıqlar; turmısqa baylanıslı qosıqlar; muhabbat qosıqları hám t.b.);

2. Joqlawlar;
3. Naqıl-maqallar;
4. Batırlıq jırlar.

Mine, bulardıń bári Maxmud Qashqariy «Sózlik»inde keltirilgen úzindilerdiń túrkiy xalıqlardıń ertedegi ádebiyat úlgileri ekenligine, olardıń bári biziń búgingi ádebiyatımızdıń saǵaları, dárekleri bolıp xızmet etetuǵınlığına hesh qanday shubha tuwdırmaıdı.

Soraw hám tapsırmalar

1. M. Qashqariydiń ómiri, dóretiwshiligi haqqında maǵlıwmatlar keltiriń.
2. «Devanu luǵati-t-turk» miynetiniń túrkiy xalıqlarǵa ortaq mádeniy miyras ekenligin túsindiriń.
3. Miynettiń baspa kórgen qanday nusqaları bar?
4. Miynettiń ádebiy-kórkem miyraslar jıyıntığı ekenligin dálilleń.
5. Miynettegi keltirilgen ádebiyat úlgileriniń hárbirinen besten kem bolmaǵan mısallar yadlań.

MAXMUD QASHQARIY «SÓZLIGINDE» KELTIRILGEN ÁDEBIYAT ÚLGILERI

Tábiyat qosıqları

Qish yan bila tokushti,
Kinir qozunǵ baqishti,
Tutushqali yaqishti,
Utǵalimat oǵrashur.

(Qıs penen jaz tóǵisti. Bir-birine jaman kóz benen qaradı. Olar birin-biri jeńiw ushın bellesti).

Qish iarıru suwlanur,
Er at manin yauruńur,
Iklar neme saurnur,
At yin tani tagrishur.

(Qıs ótiwi menen suwlar sarqırap aǵadı. Jigitler bedew atların minip joǵa shıǵadı. Eginler jelkildep ósip, bedew atlar tepsinip oynaydı).

Qis aytadı:

Ol qar qamuğ kishin inar,
Ashliğ, tariğ, annin unar,
Iawlıq yağı mándá tinár,
Sen neliban gebrashur.

(Qar tek gána jawadı. Arpa, biyday hám basqa eginler nár alıp ósedi. Bir-biri menen dushpan adamlar tınıshlanadı. Al sen kelgennen baslap olar háreketke kirisedi).

Jaz aytadı:

Yilki yarım otlatur.
Otlab annin eglatur,
Báklár samiz atatur,
Sauunub uğur ayurashur.

(Men kelgen waqıtta jılqılar jerden ózleri shóp alıp jeydi. Juğımlı kók shóplerdi jep semiredi. Bekler semiz atlarğa minedi. Quwanışqa sıymay birin-biri qıdıqlap oynaydı).

Añshılıq haqqında qosıqlar

Kiyik kórdim, kewlim tastı,
Iyitim dárhál tarpa bastı.
Albıraqlap keyin qashtı,
Tamağınan buwıp aldı.

* * *

Iyitlering ishlatu,
Iağach iamish irgatu.
Qulan, kiyik aulatu,
Bazarim kelib aunalım.

(Jas jigitlerdi kóbirek iske jumsayıq. Ağashlardı silkitip miywelerin tergizeyik. Soñınan qulan kiyik awlatayıq. Sóytip, bul quwanışlı kúnlerdi bayramlayıq).

Chasru berib qushlatu,
Tayğan izib tushlatu,
Tulki, tonguz tashlatu,
Erdim bila oqladim.

(Jigitlerge sayatshı quslardı berip, qus awlawğa jibereyik. Tülki menen doñızlardı tas penen urıp jıǵayıq. Soñınan iytlerge tisleteyik. Bul joldaǵı batırılıǵımız ushın maqtanayıq).

Batırılıq haqqında qosıqlar

Ǵázep penen atlandım,
Arıslan kibi taplandım.
Batırın jıǵıp bapladım,
Endi meni kim tutar. *(1-tom, 146-bet)*

Xan shatırı qurıldı,
Sawashqa dabil urıldı.
Jawlar jeldey úyrıldı,
Qashqan menen qutılmas. *(1-tom, 203-bet)*

Alıplar bári sap keler,
Bir birine táp berer.
Qátesiz oq atadı,
Kimler oǵan shaq keler? *(1-tom, 240-bet)*

Jawdıń tobın ayırdım,
Alıptıń moynın qayırdım,
Bir neshshesin mayırdım,
Aldım altın gúmisin. *(1-tom, 351-bet)*

Turmıs qosıqları

Buzıldı bul zamanlar,
Jıynaldı kóp jamanlar,
Kemeyip bilimdanlar,
Ilim-hikmet joǵaldı. *(1-tom, 128-bet)*

Jaman adam joq bolsın,
Haq, ádalat kóp bolsın,
Qozı, bóri jarassın,
Móminlerden bek bolsın. *(1-tom, 130-bet)*

Ilay, balshıq diziler,
Kámbaǵallar eziler,

Suwıq qattı seziler,
Barmaqların úpler. *(1-tom, 249-bet)*

Dáslep ata-anańnıń,
Qádirle sen sózlerin,
Umıtpa jırtıq kiyimdi,
Dáwletli bolǵan gezlerin. *(1-tom, 463-bet)*

Muhabbat qosıqları

Jasırın muhabbat,
Bir kúni biliner,
Awırırw kózdi jasırma,
Pash eter irinler. *(2-tom, 199-bet)*

Ayaqta qalmadı dárman,
Men házir járdemge zarman,
Qalmasın kewilde árman,
Súyiklim, meni tez emle. *(1-tom, 361-bet)*

Joldasındı húrmet qıl,
Ózgelerge kóz tikpe,
Baǵa almasañ tawıqtı,
Kóz salmaǵıl keklikke. *(3-tom, 18-bet)*

Joqlawlar

Alb Er Tunǵa óldimu,
Esiz axu qaldimu,
Uzlaq óchun aldimu,
Emdi nuraq artidur.

(Alıp Er Tánge óldi me? Mına dúnya rastan da onnan ayırılıp qaldı ma? Yaki zamana onnan óshin aldı ma? Pútkil el jurttóǵan jan júregi menen qayǵırıp atır).

Iaǵı ótin ochurgan,
Toyding ani kóchurgan,
Ishlár tuzub kechirgan,
Tegdi oqı ólturur.

(Ol dushpannıń otın óshirip, ózi sawash bolǵan gezinde áskerlerdi tártipke salatuǵın edi. Jáne dushpannıń sebin buzıp, qıyın islerdi atqaratuǵın edi. Oǵan ájel oǵı tiydi).

Bekler atin ergurub,
Qazǵu ani turǵurub,
Manǵizi yuzi sargarib,
Qorqum engar turtulur.

(Bul awır qazanı esitkende beklerdiń bári de at shaptırıp keldi. Qayǵı-hásiretten adamlardıń júzi tap zapıranday sargayıp ketti).

Naqıl-maqallar

1. Jawdı ayasań, basıńa shıǵadı.
2. Qayǵını er kóterer,
Jawındı jer kóterer.
3. Eki ayǵır ayqassa, ortasında tay óler.
4. Úplep ishkeniń awzı kúymes.
5. Bes barmaq birdey emes.
6. Qorıqqanǵa qos kórinedi.
7. Qan-qan menen juwılmas.
8. Adam alası ishinde, mal alası sırtında.
9. Arıslan qartaysa, tıshqan awlaydı.

SULAYMAN BAQIRǴANÍY

(1122—1186)

Biz sabaqlıqtıń «Ádebiyat tariyxı» bóliminiń kirispesinde eramızǵa deyingi VII—V ásirlerden tartıp qaraqalpaqlardıń xalıq sıpatında kelip shıǵıwına, etnogenezine qatnası bar qáwimler menen biziń eramızdıń X—XI ásirlerinde házirgi qaraqalpaq degen atamaǵa iye bolǵan xalqımızdıń watanı esaplanǵan Arqa Xorezm, Ámiwdáryanıń tómengi quyarlıǵı, Aral teńiziniń qubla jaǵalawları, Bes qala átiraplarında ilim, bilim, mádeniyat wákılleri, diniy hám dúnyalıq ilimniń jetik mamnaları, belgili ulamalar, shayıq-mashayıqlar, alımlar hám kórnekli sóz sheberleri jetilisip shıqqanlıǵın aytıp ótken edik.

Solardan biri XII ásir túrkiy xalıqlar ádebiyatında kórnekli ornı bar Hákim ata Sulayman Baqırǵaniy bolıp tabıladı. Ol óz zamanında Xorezm hám Túrkiстан topıraǵında tasawif iliminde dańq taratqan ullı ulama bolıp, ustazı Xoja Axmed Yassawiyden (1105—1167) keyin ustazlardıń ustazı, shayıxlardıń shayıǵı, «Mashayıx» dárejesine erisken, yaǵnıy ol usı ásirlerdegi diniy-filosofiyalıq tassawif táliymatınıń kórnekli ǵayratkeri, belgili mashayıq ulama bolıw menen birge, usı baǵıttaǵı didaktikalıq poeziyanıń da kórnekli wákilleriniń biri bolıp esaplanadı. Sonıń menen birge, ilimde usı táliymattıń ózine tán yassaviya aǵımına tiykar salǵan, Axmet Yassawiydiń «táriyxat» táliymatın Qıpshaq dalası menen Arqa Xorezmge, Qubla Aral boylarına zor berip taratqan súyikli hám sadıq shákirtleriniń biri dep te tán alınǵan. Ásirese, onıń bul táliymattı orta ásirlerdegi qaraqalpaq aymaǵına taratıwdaǵı ornı ayrıqsha. Sonlıqtan qaraqalpaqlar onıń ismi-sháripin ásirler boyı ulıǵlap kelmekte hám onı házirge shekem «Mákkede Muxammed, Túrkistanda Xoja Axmed» dep atalǵan ustazı Yassawiyden keyingi Házireti pir dep esaplaydı. Qaraqalpaqlardıń házirgi kúnde de «Ya, házireti Hákim ata» dep sıyınwlarınıń mánisi, mine, usında.

Sulayman Baqırǵaniydiń Xoja Axmed Yassawiyge shákirt bolǵanlıǵı haqqında qaraqalpaqlar arasında kóp ańız-áńgimeler, ápsana hám ráwiyatlar tarqalǵan. Bul xalıq gúrrińlerinde onıń Qızır kórgen káramatlı adam bolǵanlıǵı, «Hákim» degen attıń da usı pir Qızır Ilyas tárepinen berilgenligi, onıń Allanıń, Muxammed Payǵambardıń, din islamnıń, ustazlarınıń jolına sadıqlıǵı, serli, bilimli, ádep-ikramlı bolıp jetilisiw jolları haqqında aytıladı. «Hákim ata» kitabında jazılıwına qaraǵanda, ol bala gezinen-aq «Quran»ǵa húrmet hám isenim menen qatnas jasaǵan. Mektepke baratırǵanda, barlıq balalar kitap salǵan dúwden dorbaların iyinlerine salıp asıp júretuǵın bolsa, jas Sulayman eki qolı menen tas tóbesine kóterip júrgen. Al, mektepten úyine shıǵarda bolsa ustazı menen kórisken júzbe júz halatın saqlap, arqası menen keyin basqan halda úyine qaytatuǵın bolǵan. Meshit esigi aldında onıń bul háreketin baqlap turǵan Xoja Axmed Yassawiy bir kúni oǵan qattı iqlası ketip: «Ey, balam, bar ustazıńnan ruqsat sorap kel. Eger, maqul dese, biz sizge «Quran» úyreteyik» depti.

Áne, usı kúnnen baslap Yassawiy oǵan «Quran», ilim-pán sırların úyretip, óz táliymatı táriyxat sırlarınan da xabardar ete baslaptı. Sulayman bul ullı zatqa on bes jaslarına kelgende shákirt bolıp qabıl etiledi. Mine, usı shákirtlik jıllarınıń birinde Sulayman Baqırǵanıydıń ustazı Axmed Yassawıydıń úyine Qızır Ilyas baba miymańǵa keledi. Yassawiy shákirtlerin otın terip kelwge jiberedi. Shákirtleri toǵayǵa barıp, jańa otın jıynap boldıq degende, aspandı qara bult qaplap, nóserlep jawın quyadı. Barlıq shákirtleri, tergen otınları da hól bolıp jamǵırda jawrap qaladı. Tek bir ǵana bala ózi jalańash qalsa da, otının hól qılmawdıń hikmetin tabadı.

Yassawiy shákirtleriniń hárbiriniń jamǵırǵa hól bolıp qalǵan otının alıstıra almaydı. Sulaymannıń otınının jaǵdayına qarasa, ol qup-qurǵaq eken. Onıń sebebi — ol ózi jalańash qalıwına qayıp bolıp, otınların kiyimlerine orap alıptı. Ol terip kelgen otınlar lawlap janıptı.

— Hákimlik is islediń, balam. Endi atıń Hákim Sulayman bolsın, — depti onıń bul islerine qayıp qalǵan Qızır Ilyas baba. Sulayman usı kúnnen baslap Qızır Ilyas babanı da ustazı Yassawıydey jaqsı kóre baslaptı, ózi bolsa usı kúnnen baslap «Hákim Sulayman» atanıp ketipti. Bul haqqında Sulayman Baqırǵanıy hikmetlerinde:

Eski túrki bórkim, sarıq-sarsıq kórkim bar,
Shayqım otınǵa aytsa, barmasqa ne erkim bar,
Tonımdı otınǵa jırtıp, denem suwıqtan terlep,
Haq ıshqın izler bolsam, Qızır Ilyas atam bar, —

dep jır etilse, jáne bir hikmetinde ustazı Yassawiy haqqında:

Sháriyattı sóylegen, táriyxattı izlegen,

Haqıyqattı bildirgen, shayxım Axmed Yassawiy, — dep táriyp-legen.

Sulayman Baqırǵanıy dawam etken Xoja Axmet Yassawıydıń tariyxat ilimi yaǵnıy «tássawıf» iliminiń yassawiy jolı, haqıyqattan da, XII ásirde islam dinindegi eń bir aldınǵı baǵıttaǵı tiykarǵı aǵımlardan biri boldı. Sebebi, bul aǵımının tiykarǵı maqseti — Allanıń barlıǵı menen birligin tanıtıw, seziniw, sol arqalı adamzat balasın ruwxıy kámilikke jetilistiriw, yaǵnıy ruwxıyılıq penen ruwxıyatqa itibarlıq bolıp tabıladı. Sonlıqtan

da «Quran» hám Payǵambar «Hádis»lerine súyengen Yassawiy tiykar salǵan bul suwpılıq tasawwif iliminde jeke adam yamasa jámiyetlik dúzimniń imanlılıǵı óziniń sırtqı belgilerine qarap emes, ishki ruwxıy dúnyasına qarap belgilew bas maqseti boldı. Al, iman túsiniǵi bolsa adamnıń Allanıń barlıǵı hám birliğine, onıń perishtelerine, kitapları menen payǵambarlarına iseniwdi ǵana emes, hadallıq, shúkirlikti, ázzillikti, táńirdiń jazǵanına moyınsınıwdı, barlıq júz bergen nárseni Alladan dep biliwdi, tıym salınǵan nárselerden awlaq bolıwdı talap etetuǵın keń mánili uǵım edi. Onıń ústine, Yassawiy ilimi jergilikli xalıqlardıń da úrip-ádet, salt-dástúrlerin óz boyına sińirip, arab islam dúnyasındaǵı dúnyaǵa kelgen bul suwpılıq baǵıttı túrkiy musulmanlıq, xalıqshılıq sıpatlar menen bayıtıp rawajlandırdı. Sulayman Baqırǵanıy ustazı tiykar salǵan bul tasawwif taliymattıń jankúyer iyelewshisi ǵana bolıp qalmastan, onıń Túrkiстан hám Xorezmde, ulıwma túrkiy topıraқта barınsha qanat jayıp rawajlanıwı ushın ustazı menen bir sapta gúresken tiykarǵı úgit-násiyatlawshılardıń biri de esaplandı. Mısalı, onıń tasawwif táliymatınıń durıslıǵına gúman keltirip, oǵan qarsı shıqqan dindarlǵa bul joldıń durıslıǵın isendiriw ushın alıp barılǵan gúreslerde ustazı ullı pirge eń jaqın qolqanat bolıwları, bul jolǵa islam áleminiń basqa aymaqlarındaǵı hár qıylı masxablardaǵı Baba Mashın, Imam Margizi kibi dindarlardı tariyxat jolına kirgiziwdegi qosqan úlesleri bul pikirlerdiń ayqın dálili. Bul pikirlerdi Sulayman Baqırǵanıydiń Yassawiy sınavlarınan súrnikpey ótip, hárqanday qıyın jaǵdayda da namazın buzbay, ózin sabırlı uslap tutıp, qalayınsha «Sahıb Kamal» dárejesine jetiliskeńligi haqqındaǵı ápsana da tastıyıqlap turadı. Usı ápsana da sóz etilgen sınav waqıyalarınan keyin Sulayman Baqırǵanıy «Pútin murid» degen ullı bahalawǵa erisip, ustazınıń pátıyasın alıp, suwpılıq taliymatın óz betinshe júrgiziw ushın Úrgenish tárepke atlanadı. Onıń «Baqırǵanıy» degen laqabı da usı sapardaǵı suwpılıq táliymattı úgit-násiyatlaw ushın kelip jetken jer ataması menen baylanıslı.

Bul ańızda aytıwlarınsha, Sulayman Baqırǵanıy ustazı Xoja Axmedtiń «Endi ustazlıq xızmetti óz betinshe júrgiziwiń kerek. Sol ushın tań azanda esiginiń aldına kelip shókken túyege min de, bas jibin erkine jiberip, saparǵa atlana ber. Sol túye qaysı jerge barıp shókse, sol jer seniń mákanıń boladı» degen wásiyatı

menen ruqsat alıp, jolǵa ráwana boladı. Túye Eski Qońırat aymaǵınıń kún batıs tárepindegi elatlı bir mákangá kelip shógedi. Sulayman Baqırǵaniy qansha tilek tilep túyeni turǵızǵısı kelse de, ol ornınan qozǵalmay jatıp aladı. «Maǵan tiyme» degendey bozlap baqıra baslaydı. Sol waqıtta barıp Sulaymannıń yadına ustazı aytqan gáp túsedı. Bul mısaldagı Baqırǵan degen jer atı, Sulaymangá «Baqırǵaniy» laqabınıń beriliwi usıǵan (túye baqırǵan, bozlaǵan jerge) baylanıslı dep túsindiredi xalıq ápsanası. Ilimiy dereklerde bolsa «Baqırǵan» qalası házirgi Qońırat qalasınan ádewir tómenirekte jaylasqan. Sol jerde Hákim atanıń mazarı házigi waqıtta muqaddes ziyarat ornı esaplanadı.

Solay eken, Sulayman Baqırǵaniy orta ásirlerdegi burınǵı «Baqırǵan» házirgi Qońırat qalasında tuwılıp, dóretiwshilik miynet etken biziń jerlesimiz bolıp tabıladı. Onıń tuwılǵan, qaytı bolǵan jılları kópshilik dereklerde 1122—1123—1186-jıllar dep qabıl etilse de, sońǵı dereklerde onıń 1129—1192-jıllar aralıǵında jasaǵanlıǵı haqqında da maǵlıwmatlar bar hám bul derekler onıń tuwılıp ósken jeriniń joqarıda atı atalǵan Qońırat bolǵanlıǵın isenimli túrde tastıyıqlaydı. Bul dereklerde kórsetiliwınshe, ol 12 jasında (1141-j) tuwılǵan jerindegi meshitte alǵan bilimin jáne de jetilistiriw ushın Túrkistanda dańq taratıp atırǵan ullı ulama Xoja Axmedten tálim-tárbiya alıw ushın oǵan shákirtlikke túsedı. Shákirtlik dárejesine jetiskende, ol ustazı Axmed Yassawıydıń jollaması menen islamdı en jaydırıw hám bekkemlew ushın tuwılǵan jerine qayta oraladı. Hákim Sulaymannıń ullı mashayıq Yassawıydıń shákirti ekenligin bilgen Baqırǵan (Qońırat jurtınıń) húkimdarı Abu Muzaffar Bugraxan Ibrahım Ibn Sulayman onı úlken húrmet penen qarsı aladı. Qızı Anvardı oǵan nekelep beredi. Bul eki ullı zatlar nekesinen Maxmudxoja, Asqarxoja, Hobbixoja atlı úsh ul tuwıladı.

Hakim ata Sulayman Baqırǵaniy óz ustazı Axmed Yassawiyge tek suwpılıq taliymattaǵı kózqaraslarınıń bir únlesligi menen ǵana emes, kórkem ónerge, kórkem sóz ónerine qatnası boyınsha da ruwxıy jaqtan oǵada jaqın insan bolıp esaplanadı. Sebebi, Sulayman Baqırǵaniy de ustazı Xoja Axmed sıyaqlı orta ásirlerdegi túrkiy xalıq poeziyasındaǵı tasawwıflık poeziyasınıń rawajlanıwına úles qosqan kórnekli sóz sheberleriniń biri bolǵan. Baqırǵaniydiń pútkil túrkiy dúnyada, ásirese Oraylıq Aziyada Xoja Axmet Yassawiy sıyaqlı teńi joq shayıq hám shayıp bolǵan-

lugin XV ásirdegi ózbek, pútkil túrkiy xalıqlar ádebiyatınıń kórnekli wákili, sóz mülkiniń sultanı Aliysher Nawayı da óz shıǵarmalarında keltirip ketedi. Mısalı, onıń «Nazayimul muhabbat» kitabında Sulayman Baqırǵaniy haqqında «Hakim atanıń ózi Sulayman Baqırǵan bolıp, Xoja Axmet Yassawıydıń shákirti esaplanadı» dep jazıladı. Haqıyqatında da, Sulayman Baqırǵaniy orta ásirlerde túrkiy tilinde birinshilerden bolıp shıǵarmalar dóretken Maxmud Qashǵariy, Axmed Yassawiy, Yusup Has Hajib, Axmed Yugnakiyer qatarında turatuǵın eń súyikli túrkiy shayırlardan biri. Sonlıqtan da onıń shıǵarmaları ózbek, qazaq, túrkmen, ázerbayjan, qaraqalpaq, tatar, bashqurt sıyaqlı túrkiy xalıqlarǵa ortaǵ esaplanadı. Sulayman Baqırǵaniydıń dóretiwshiligi boyınsha V.V. Bortold, A.M. Samaylovich sıyaqlı dúnyaǵa belgili alımlar bahalı pikirler bildirgen. Dúnya jámiyetshiliginiń usınday qızıǵıwshılıǵı sebepli XIX ásirde Sulayman Baqırǵaniy haqqında xalıq arasında taralǵan ańız, ápsanalar toplanıp kitap halına ketirilip, basıp shıǵarıwǵa tayarlanıla basladı. Mine, usınday ápsanalardıń biri házirgi waqıtta Moskva kitapxana fondında saqlanbaqta. Usınday jıynalǵan qoljazbalardıń dáslepkeri — onıń «Hikmetler» kitabında birinshi mártebe 1884-jılı Qazan qalasında óz aldına kitap etip basıp shıǵarıldı. Áne, usı kitaptıń bir nusqası házirgi waqıtta da Rossiyanıń Ilimler Akademiyası arxivinde saqlanbaqta.

Biraq, usınday qızıǵıwshılıqlar bolıwına qaramastan, ǵárezsizlikke deyingi dáwirde burınǵı SSSR dep atalǵan mámleketlik dúzimde jasawshı túrkiy xalıqlar arasında bul sóz sheberiniń miyrasları jetkilikli dárejede úyrenilmey keldi. Onıń sebebi Sulayman Baqırǵaniydıń shıǵarmaları keshegi kommunistlik dúzimniń ideologiyalıq máplerine qayshı keletuǵın edi. Ǵárezsizlik sharapatı menen Sulayman Baqırǵaniy dóretiwshiligi Ózbekstanda mámleketlik siyasat dáresinde milliy mádeniy qádiriyatlar sıpatında keń kólemde úyrenile basladı. 1991-jılı Ibrahim Haqqulov hám Sayfutdin Rafatdin baspaǵa tayarlawında «Yozuvchi» baspasınan Baqırǵaniy kitabı bastırılıp shıǵarıldı. Bul kitap 1848—1898-jıllardaǵı Qazan baspası tiykarında tayarlanıldı. Bunnan keyin Qazan baspasınıń K.Ǵ. Zaleman baspaǵa tayarlangan nusqası da 1993-jılı Qarshı qalasında «Hákim ata» (Sulayman Baqırǵaniy tuwralı) degen atamada Eshmurat hám Xojamurat Jabarbovlar baspaǵa tayarlawında jariqqa shıqtı.

2002-jılı Sulayman Baqırǵaniydiń 880 jıllıǵı Ózbekstan Respublikası kóleminde keńnen belgilendi.

Sulayman Baqırǵaniy hikmetleri eski túrkiy ádebiy tilde jazǵanlıǵı ushın da kópshilik túrkiy xalıqlardıń súyip oqıytuǵın shıǵarmalarına aylanıp ketken. Onıń ústine, shayır poeziyası xalıq tiline jaqınlıǵı, hikmetlerindeki ruwxıy hám ruwxanıy páklik birligi, insanıy ádalatlıq túsinikleriniń túrkiy xalıqlar turmısı, úrp-ádet, salt-dástúri, mentaliteti menen tıǵız baylanısta beriliwi de onıń shıǵarmalarınıń xalıqlıq sıpatların támiyinlep turadı. Máselen, onıń hikmetlerinde:

Hár kimdi kórseń, Qızır bil,
Hár túndi kórseń, Qádir bil, —

degen qatarları xalıq arasında keńnen taraǵan Qızır Ilyas baba hám Qádir tın haqqındaǵı ápsana hikmetleri menen tıǵız baylanıslı bolıp, tiliniń xalıq tili hám folklorına jaqınlıǵı menen de túsinikli hám tartımlı. Bul xalıqlıq ápsanalar tiykarında shayır suwpılıq táliymattaǵı yassawiylik tariyxattıń payǵambarlardıń qádir-qımbatına jetiw, menmenshilikke jol qoymay, jaratqan bergen hárbir künge, hárbir túnge shúkirshilik qılıp jasaw kerekligi haqqındaǵı ideyalar kórkem obrazlı tásirsheń mısallar menen ózinshe tastıyqlanıp kórsetiledi. Onıń kórsetiwinshe, hárbir adam ómirge isenim menen Allaǵa ishıq etip jasaw kerek. Allaǵa muhabbatı, ómirge isenimi joq adamnıń dárti de bolmaydı. Bunday dártsiz adamnıń dawası joq, ol Allanıń qulshılıǵınan bezgen adam. Sonlıqtan da ol óz hikmetlerinde adamlardı Allanı shın kewilden súyiwge shaqıradı. Ulıwma, Sulayman Baqırǵaniy shıǵarmalarındaǵı bul tiykarǵı ideya tasawwif ilimindeki usı Allanı súyiw, Haqtı, haqıyqatlıqtı izlew, haqqa ashıq bolıp jasaw usaǵan ideyaları menen tıǵız baylanısta sáwleleniwın tabadı. Sol ushın da onıń kópshilik hikmetlerinde usı túsiniklerdi keltirip shıǵaratuǵın Muxammed Payǵambar, onıń yaranları, pirleri, perishteler, beyish hám dozaq, jaqsı hám jamanlıq, hadal hám haram, aq penen qara, gúna hám sawap, aqıllı hám aqmaq, iyman hám insapsızlıq haqqındaǵı pikirleri, kózqarasları jiyi-jiyi esletilip otıradı. Onıń pikirinshe, Allaǵa ashıq hám sadıq bolıp jasaw ǵana adamlardı barlıq bálelerden, jamanlıq hám apatlardan qutqaradı. Sebebi, Alla birden bir jaratıwshı bolıp qalmastan, birden bir qutqarıwshı ulla ádalat

tımsalıdır. Sol ushın ol bir hikmetinde Allağa bolğan sadıqlığı tómendegishe táriypleydi:

Seniń dártiń maǵan dármánnan artıq,
Saǵan qul bolǵanıń sultannan artıq,
Seni yadqa alsam shóldiń ishinde,
Bolar ol shól maǵan bostannan artıq.

Sulayman Baqırǵaniy hikmetleri menen ǵázellerinde jáne bir kóbirek dıqqat awdarılatuǵın másele — bul ruwx hám nápsi arasındaqı gúres bolıp tabıladı. Dintanıwshı filosof alımlardıń kórsetiwinshe, Sulayman Baqırǵaniy óziniń bunday baǵıttaǵı hikmetlerinde xalıqqa azap-aqıretler kórsetiwden, ruwxıy jarlılıqtan jıraq bolıw, din islam qúdiretin tán alıw, onı ulıǵlaw, insanniń bul dúnyanı kórip, onıń gúlistan ekenligin umıtpaw sıyaqlı áhmiyetli ómirsheń, turmıslıq ideyalardı alǵa súredi. Ayrıqsha nápsi qullıǵına beriliwshilikti qaralap, adam óziniń nápsin jılawlap biliwi kerek. Nápsi menen ruwxıy dúnyanıń bir-birine qarama-qarsı turatuǵınlıǵı mısasında ruwxıyılıqtıń nápsiden joqarı turıwı kerekligin tastıyıqlap kórsetedi. Máselen, nápsi: «Bul bes kúnlık ótkinshi dúnyada kewlińe kelgen nárseni isle, zawqı-sapa qılıp dáwrán súr» dese, ruwx atınan Sulayman Baqırǵaniydiń ózi «Balam, nápsińdi óltir, qızıl júzińdi soldır, qul Sulayman, sen gúnakkar, nápsińe ot bergil zinhar» degendey pikirlerdi aytıp, adamzattı nápsi bálesinen awlaq bolıwǵa shaqıradı:

Ruwxım aytar: Haqdur meniń ibadatım,
Kúni-túni umıtpaspan onıń atın,
Qiyamet bolur artıq jegen ol awqatım,
Bul dúnyanı jıynap-terip neteyin.

Sulayman Baqırǵaniy dóretiwshiliginde usınday tereń mazmunlı, ıqsham formalı hikmet, ǵázel túrindegi lirikalar menen bir qatarda dástan, qıssa sıyaqlı keń kólemlı epikalıq poeziya úlgileri de ushırasadı. Bul jaǵınan onı orta ásirlerde túrkiy tilles xalıqlardıń epikalıq poeziyasına da salmaqlı úles qosqan dástanshı, qıssashı shayır dep bahalasaq ta boladı. Atap aytsaq, onıń payǵambarlar haqqındaǵı ráwiyatlarınıń kópshiligi usınday epikalıq formadaǵı keń kólemlı syujetlik shıǵarmalar qatarına kiredi. Máselen, Ibrahim Hálil payǵambardıń balası Ismayıldıń

qurbanlıqqa shalıw waqıyasında sóz etetuǵın ráwıyatı úlken bir dástan, yamasa qıssaǵa arzırlıq bay syujetlik mazmunǵa iye. Bul ráwıyat mazmunı boyınsha Ibrahim payǵambarǵa haqtan saza kelip, haqtıń pármanı boyınsha óz balasın haq jolına qurbanlıqqa shalıw kerek boladı. Ibrahim payǵambar pármandı orınlamaqshı bolıp, balasın Mákke qalasına qaray alıp ketedi. Jolda ibilis (shaytan), ákeń saǵan jamanlıq qılmaqshı, dep onı azǵırtıwǵa kirisedi. Bıraq, Ismayıl shaytannıń bul aytqanına isenbey, oǵan tas ılaqtırıp quwmaqshı boladı. Sonda ákesi oǵan Haqtan kelgen pármannıń mánisin túsindiredi. Ismayıl Haq buyırǵına qayıl bolıp, ákesine baǵıtınan qaytpawdı másláhát etedi:

Razıman Haqtıń bergen pármanına,
Maǵan ráhim qılmaǵıl, bolma hásil dediya,
Beray janım, áy, baba, meni qılsańız qurban,
Sózińiz qabıl bolsın, qurban qılıń dediya.

Bıraq, Ismayıl ózin qurbanlıqqa shalıwdan aldın ákesine úsh shárt qoyadı. Birinshisi — qozǵalıp ketip, qanı shashırıp ketpewi ushın qol-ayaǵın baylap qoyıwdı, ekinshisi — kózine kózi túsip rehimi kelip ketpewi ushın, júzin tómen qaray teris qaratıp qoyıwdı, úshinshisi — qurbanlıqqa shalıp bolǵannan keyin barlıq kiyimlerin Hajar anaǵa aparıp beriw.

Payǵambar úsh shártti de orınlawǵa kelisim beredi. Bıraq, balasınıń ayaq-qolın baylap shalıw paytında, pıshaǵı negedur ótpey qaladı. Tasqa salsa tastı qırqadı, bıraq balasınıń moynın kesiwge qurbı jetpeydi. Buǵan sebep — mıńsan perishteler Ismayıldıń janın aman qaldırıwdı jalbarınıp sorap, Allaǵa tınbay arız qılıp otır edi. Alla olardıń tileklerine qulaq túrip, Ismayıldıń ornına qurbanlıq etiw ushın jerge qara kók baslı qoshqardı jiberedi.

Sulayman Baqırǵaniy bul ápsananı óz ráwıyatlarında keltiriw arqalı Quran súrelerindeki «Alla hámme waqıt rehimli hám keshirimli» dep aytatuǵın ayat súreleriniń durıslıǵın jáne bir mártebe dálillemekshi boladı hám usı ráwıyattı ózinshe sáwlelendiriw arqalı Allaǵa isenseń, oǵan sadıq bolsań, ata-anańdı húrmet etseń, onıń pármanların quda pármanları dep bilsen, Alla hámme waqıt seni bále-qádeden aman saqlap qaladı, degen úlken insanıylıq ideyanı keltirip shıǵaradı.

Bunday epikalıq syujetler Sulayman Baqırǵaniy bes bólimnen turatuǵın «Baqırǵan kitabı»ndaǵı «Merojnama», «Biybi Maryam» sıyaqlı qıssa dástanlıq shıǵarmalarında da keńirek orın alǵan. Mısalı, onıń «Aqırzaman» qıssasında aqırzaman haqqında diniy túsiniklerdi adamlardıń buzıq jollarǵa túsiwi, hayal-qızlar ádep-ikramınıń buzılıwı, ázireyillerdiń óz janına ózi qast etiwı, kókte qudadan basqa tiri janzattıń qalmawı hám t.b súwretlew arqalı adamlardı iyman-insapqa, hadal bolıwǵa, Allaǵa, Payǵambarǵa shek keltirmewge shaqırıw ideyası ortaǵa qoyıladı. Bul arqalı shayır, eger, adamzat aqırzamannıń kelip shıǵıwına sebep bolatuǵın insaniylyqqa tán bolmaǵan sıpatlarǵa jol qoysa, tek ǵana jámiyetke emes, haqıyqattan da, pútkil tirishlik dúnyasında joqarıdaǵıday jawızlıq halatlar, apatshılıqlar júz beretuǵını sózsiz, sol ushın, áy, adamzat táwbege keliń, degen túsinikti keltirip shıǵaradı. «Biybi Maryam» qıssası da óz mazmunınıń oǵada tereńligi hám keńligi menen ajıralıp turadı. Qıssada Maryam degen anadan Iysa payǵambardıń tuwılıwı, yaǵnıy Mariyamnıń Alla Tallanıń shamalınan lárzem alıp hámiledar bolıp qalıwı, mine, sol Alla ulı esaplangan Iysaǵa Allatala tárepinen «Injil» kitabınıń beriliwi, sonnan kózsizlerge kóz, mayıplarǵa qol-ayaq inam eterliktey qúdiret sıyqırlı qásiyetlerdiń payda bolıw haqqındaǵı diniy ápsanawıy waqıyalar keńnen orın alǵan.

Shayır bul qıssada qúdiretlilikdiń eń tiykarǵı sebebi — Iysanıń birinshi — allaǵa, ekinshi anasına degen zor mehir-muhabbatı dep kórsetedi. Demek, bul arqalı alla inámı hár qanday payǵambarlıqtıń, ullılıqtıń tiykarı — birinshi alladan, ekinshisi ana arqalı alınǵan ullı insaniylik, tálim-tárbiya degen pikirdi aytpaqshı boladı.

Sulayman Baqırǵaniydiń «Mirajnama», «Sabit qıssası» shıǵarmaları da onıń qıssa, dástanlıq shıǵarmalarınıń ishindegi eń kórnekli jazılǵan dóretpelerinen esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda, álemniń jaratıwshısın, sol álemdegi adamnıń tutqan ornın ulıǵlaw, ilim-bilimdi úyreniwdi násiyatlaw, nápsi bálesinen awlaq iyman-insaptı tárbiyalaw máseleleriniń sóz etiliwi jaǵınan Sulayman Baqırǵaniy dóretpeleri búgingi kúnde de óz qunlılıǵın joǵaltpaǵan mádeniy miyraslarımız, ádebiyatımızdıń sarqılmas saǵaları bolıp tabıladı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Sulayman Baqırǵaniydiń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında maǵlıwmalar keltiriń.
2. Sulayman Baqırǵaniydiń «Hákim», «Baqırǵaniy» laqapların alıwı haqqındaǵı ápsanlardı aytıp beriń.
3. Sulayman Baqırǵaniy ilimiy-kórkem dóretiwshiliginiń tasawıf táliymatı menen baylanıslılıǵınıń mánisi nede?
4. Sulayman Baqırǵaniy poeziyasında ruwx hám nápsi gúresi qalayınsha sáwlelengen?
5. Sulayman Baqırǵaniy poeziyasınıń janrlıq ózgeshelikleri haqqında aytıp beriń?
6. Sulayman Baqırǵaniy «Hikmetleri»nen bes kuplet mısál tekstlerdi yadlap alıń.

Sulayman Baqırǵaniy

QOSIQLAR

Táwbe qılıp Haqqa umılǵan ashıqlardıń
Ujmaq¹ ishre tórt bulaqtan isheri bar.
Táwbe qılmay Haqtan qaytqan ǵapıllardıń
Tar láhátte qattı azap hásireti bar.

Táwbe qılǵan ashıqlarǵa nur jawılar,
Túni-kúni sabır qılsa, kewli ashılar.
Qashan ólip góрге kirse — keńeyer ol,
Ǵaffar, Izim, Rahman, Ráhim, Rahmeti² bar.

Ujmaq mülkin almaq ashıq táwbe qılsın,
Táwbe qılıp, Háziretine jaqın barsın.
Húri-ǵulman, perishteler xızmetinde,
Álwan-álwan kiyer sıylı lipası bar.

¹Ujmaq, beyish — musulmanlardıń túsinigi boyınsha ol dúnyada gúnasızlardıń baratuǵın jeri, tamuǵ, dozaq, jáhánnem — gúnalılardıń barar jeri.

²Ǵaffar, Izim, Rahman, Ráhim, Rahmet — bulardıń barlıǵı jaqtı dúnyanı jaratqan Alla taalanıń atları.

Táwbesizler, bul dúnyanı ótpes, demeń,
Bir kún kelip, gór azabı jetpes, demeń,
Qıyamet kún arasat tań atpas, demeń,
Way-way salıp, páryad qılar kúnleri bar.

Namaz, ruwza, táwbe menen barǵanlarǵa,
Haq jolına tuwrı qádem qoyǵanlarǵa,
Usı jolda janın pida qılǵanlarǵa —
Jarılqawlı qullar menen sáwbeti bar.

Namaz, ruwza, táwbe seni ottan saqlar,
Álem xalqı seni súyip, Haqtan tiler,
Qıyamette kórip seni olar tańlar,
Aytar, bunda saadattıń nıshanı bar.

Ujmaq ishre tórt bulaqdur — bilgil onı,
Bunda táwbe qılǵan janlar isher onı,
Táwbesizler ol bulaqtan ishpes, lekin,
Olar ushın záhár-zaqqım sherbeti bar.

Hárkim Haqtıń qulı bolsa — Haqqa umtılsın,
Bara alǵan mánziline deyin barsın.
Qul Sulayman qáytip bunda tura alar —
Pikri-zikri ishinde Haq aybatı bar.

* * *

Eski-túski bórkim bar, sarı-sarsıq kórkim bar,
Shayxım otıńǵa jumsasa, barmasqa ne erkim bar.

Tonımdı otıńǵa jırtıp, denem suwıqtan terlep,
Haq ıshqın izler bolsam — Xızır-Ilyas¹ atam bar.

Kókten rahmet jawdıǵan, jerden giya óndirgen,
Mehir sútin emdirgen Xızır-Ilyas atam bar.

¹Islam mifologiyasında Xızır hám Ilyas—bular qıyamet kúnine shekem tiri bolatuǵın payǵambarlar. Xızır suwǵa batıp atırǵanlarǵa, Ilyas shóllerde adasıp júrgenlerge járdem beredi, dep túsinilgen. Ayırım ańızlarda bul obrazlar biriktirilip, Xızır-Ilyas túrinde beriledi.

Kelip dúzdi halqanı, izlep tappas xalq¹ onı,
Tariyqattıń sultanı — Xızır-Ilyas atam bar.

Kelip halqa dúzgen, kimi jılap, kimi kúlgen,
Hár nárseni áwel bilgen Xızır-Ilyas atam bar.

Kim bolsa soǵan kórinbes, iplas jerge jolamas,
Haqtan ózgege belgisiz Xızır-Ilyas atam bar.

Qumda izin izlegen, sır sózini sózlegen,
Xalqtan ózin giznegen Xızır-Ilyas atam bar.
Qustay hawada ushqan, teńizdi hól baspay keshken,
Máńgi suwın ol ishken — Xızır-Ilyas atam bar.

Qul Sulayman aytqanı, isharatta bergeni —
Kóńillerdiń sandıǵı Xızır-Ilyas atam bar.

* * *

Bolsa qıyamettiń kúni, sorasa Quda mennen,
Qılǵan ámelleriń qáne, bilmem, halım ne bolar.
Qul Sulayman, bildiń bul kún, ibadat et túni-kún,
Deme ómirim uzın, bilmem, halım ne bolar.

* * *

Haqqa áyle minájat — sáhár waqtı bolǵanda,
Bal ańqıǵan hawasın tat — sáhár waqtı bolǵanda.

Bolsa kóńilde qáter, qılǵay saǵan Haq názer,
Táwbe qılǵıl biyxabar sáhár waqtı bolǵanda.

Ómiriń ótti — juwmaq joq, nege jatırsań ǵapıl,
Eger mártseń — bol házir sáhár waqtı bolǵanda.

Ashıq sáhár turarlar, janı-tánin artarlar,
Ishqı otına kúyerler sáhár waqtı bolǵanda.

¹Xalq — bendeler, xalıq — jaratıwshı, halqa-suwfılar dógeregi.

Iyman shamın jandır sen, ruwhıń suwǵa qandır sen,
Muńlıq zarın algıl sen — sáhár waqtı bolǵanda.

Sáhár waqtıdur saat, turǵanǵa bolǵay ráhát,
Ashılar dáwlet-saadat sáhár waqtı bolǵanda.

Hár dem kúyer bul janım, qullıqsız joq dármanım,
Haq zikridur — dármanım, sáhár waqtı bolǵanda.

Hárkim tilese diydar, ashıq bolıp júrer zar,
Yadın aytar biydar sáhár waqtı bolǵanda.

Qul Sulayman saati, zárre hám joqdur taqatı,
Zikir jannıń ráhátı — sáhár waqtı bolǵanda.

* * *

Seniń dártiliń maǵan dármannan artıq,
Saǵan qul bolǵanıń sultannan artıq.
Seniń yadıńdı aytsam shól ishinde —
Bolar ol shól maǵan bostannan artıq.

Seniń yadıń ketse eger tilimnen
Táni-janıń bolar wayrannan artıq.
Meniń xor bolmaǵım óz ǵápletimnen,
Máger qılsań názer ihsannan¹ artıq.

Áziyz, xor qılıwshı sultan ózińseń,
Márhamatıń hámme ráńnen artıq.
Hár neden zıyatdur iyman hám Quran,
Ne bolǵay dúnyada iymannan artıq.

Meniń bul dártilimdi hesh kimse bilmes,
Eger bilse — Hákim Luqmannan artıq.
Bul yańlı ásiy eken Qul Sulayman,
Haqtıń inayatı bárinen artıq.

¹Qudanıń bendesine jaqsılıǵı.

HIKMETLER

* * *

Nápsim aytar, bul bes kúnlik tirilikte,
Bul dúnyada bağı-bostan dúzeyin, der.
Ol bostanda qádem-qádem qoyıp júrip,
Jazı-gúzi túrli miywe tatayın, der.

Ruwhım aytar, sháriattıń ilimin bilip,
Ilim menen tariyqattıń jolın bilip,
Sáhár waqta oyanbaqtı ádet qılıp,
On bes jastan qalmaq namaz óteyin, der.

* * *

Nápsim aytar, sádr¹ janında otırsam men,
Túrli-túrli náǵmetlerdi keltirseler,
Jep-iship tún-kún qarın toltırsam men,
Dastıqqa bas qoyıp házde jatayın, der.

Ruwhım aytar, túni-kúni sájde etip,
Haq máwlim riyzasın tilek etip,
Qul Sulayman ıshqı atın ertlep,
Ótken-ketken erenlerge jeteyin der.

Túni-kúni tınbayın taat qılǵıl,
Mómin bolsań másjidke qádem qoyǵıl,
Iyman nurı sende — shúkir qılǵıl,
Qul bolıp, Haqqa qullıq qılmaspısań?

Bul dúnyanı berdi bizge kórmek ushın,
Tamuǵtı Haq jarattı qorqpaq ushın,
Taattı tayınladı ujmaq ushın —
Taat qılıp ujmaq múlkin almaspısań?

¹Basshı degen mánide.

Biliń, doslar, kimler ótti, kimler qaldı,
Ne boların, ne kelerin bilgen bar ma?
Bunda qılǵan isler onda soralajaq —
Soraw bermey qutılıp qalǵan bar ma?

Qullıqsız bolmas eken diydar,
Eńbeksiz er muratqa qashan jeter,
Súńgiwir suwǵa kirip gáwhar tabar,
Miynetsiz gáziyneni tapqan bar ma?

Uyqını haram qılǵıl uzın túnde,
Malıńnan zákát bergil bul kún bunda,
Qıyamet berer saǵan muradıńdı,
Ul-qızıń ilim alsın — ber ustazǵa.

Qul Sulayman gáwhar yańlı hikmet dúzdi,
Áziyzlerge maqtaw aytıp sózler jazdı,
Uzın túndi kúнге jalǵap tikke turdı,
Duwa oqıp, ráwan hikmet aytqım keler.

IMAM AǴZAM

(«Jartı alma» qıssası)

Sóz muxtasar qılalı, sóz basına baralı,
Yadıımızǵa alalı, ólmes burın, dedi-ya.

Báni Adam urıǵı, payǵambardıń sońınan,
Bir er shıqtı Kufadan — atı Nuǵman edi-ya.

Jarattı ol Biyruwbar, jarılqar onı Jabbar,
Ábid edi ózi, atı Sabıt edi-ya.

Arqada suw bar edi, Sabıt táhárát aldı,
Suw menen qızıl alma aǵıp barar edi-ya.

Sabıt almanı kórdi, suwdan qolına aldı,
Jartısın jep edi, kóńlinde oy boldı-ya.

Nege jedim jartısın, tapsam edi iyesin,
Bersem edi bahasın, deyip qorqıp turdı-ya.

Jartısın qolğa aldı, shar tárepti qıdırdı,
Juwırıp sharbağqa kirdi, bir er qarsı keldi-ya.

Sálem berdi jigít, bul jigitti kórgen soń
Qolındağı almanı biziki, dep aldı-ya.

Bul almanı alıpsañ, bizden ruxsat almaysañ,
Aqırette jazasın naq bererseñ, dedi-ya.

Jigit ayttı, kelippen, sizdi izlep júrippen,
Aqırette kórgennen házir bergim, dedi-ya.

Ol er jigitti kórdi, ábid ekenin bildi,
Bir qızı hám bar edi, sáhibjamal edi-ya.

Ol er ayttı, sózim bar, úyimde bir qızım bar,
Usı qızımdı alsañ, keshireyin, dedi-ya.

Sózlegeli tili joq, kórgeli hám kózi joq,
Ayağı hám qolı joq, qızım bunday, dedi-ya.

Bul qızımdı almasañ, meni razı qılmasañ,
Jartı alma jazasın sennen algım, dedi-ya.

Alay dese qızını, alıp ne qılsın onı,
Yarım alma jegennen ilaj tappay turdı-ya.

Sózlegeli tili joq, bolsa kórer kózi joq,
Mağan múshkil boldı, dep sózin qabıl qıldı-ya.

Sózin qabıl qılmasam, bul qızını almasam,
Aqırette jazasın ne qılarman, dedi-ya.

Hár ne bolsa bolayın, bul qızını alayın,
Aqıret azabınan qutılayın, dedi-ya.

Qabil qıldı sózini, alar boldı qızını,
Qıyamettiñ jazasın bunda tartay, dedi-ya.

Xoshwaq boldı atası, razı boldı anası,
Toylar qılıp, nekesi ol saatta boldı-ya.

Hayallar hám jıyıldı, úyge tósek saldılar,
Qızdı alıp keldiler, onı jigit kórdi-ya.

Kórip onı seskendi, qashıp tısqarı shıqtı,
Ózge qızdı keltirip, mazaq qııarsız, dedi-ya.

Aytar jigit, netersiz, bizdi mazaq etersiz,
Bizge degen qızınıız bul emesdur, dedi-ya.

Hayallar kóp keldiler, wahahalap küldiler,
Usı edi qızımız, bizge inan, dedi-ya.

Awzı deseñ awzı bar, kózi deseñ kózi bar,
Ayat-hádis sózi bar, bunday edi, dedi-ya.

Jigit kórdi qızını, teris burdı júzini,
Yalganshıdur atası, qızdı almam, dedi-ya.

Keldi qızdıñ atası, joqdur sózim qátesi,
Ata menen anası külip úzir qıldı-ya.

Tili joqdur degenim — pasıq sózdi aytpadı,
Haq yadını qoymaydı tilden mudam, dedi-ya.

Kózi joqdur degenim — námáhremdi kórmedi,
Xatı Qurannan ózgege názer salmas, dedi-ya.

Ayağı joq degenim — jaman iske júrmedi,
Esit endi bul sózdi, áy perzentim, dedi-ya.

Jigit bul sózdi esitti, sırdı kónlinde tuttı,
Bul sóz jigit kónlinde júdá maqul boldı-ya.

Jigit qızğa qosıldı, jipek bolıp esildi,
Kónilleri ashılıp, bağda shámen boldı-ya.

Neshe kúnler ótipdur, qız hámile bolıpdur,
Ishindegi hámilesi bir er uǵlan edi-ya.

Uǵlanǵa toy qıldılar, kóp xalayıq keldiler,
Bul uǵlannıń atını onda Nuǵman qoydı-ya.

Uǵlan altı jasadı, onı mektepke berdi,
Hár kúni ol mollasınan oqıp keler edi-ya.

Bir patsha bar edi, usı sháhárde edi,
Patsha bir kún xanımın jaman mazaq qıldı-ya.

Házil menen sóz ayttı — awır tiydi házili,
Xanım ayttı patshaǵa, sen dozaqıy, dedi-ya.

Patsha ayttı, ne dediń, sózdi bilmey sóylediń,
Men dozaqıy bolsam, onda sen talaq bol, dedi-ya.

Aytıp bolıp ókindi, mollalardı jıydırdı,
U'sh kún máwlet — ráwayat tabasızlar, dedi-ya.

Bárshe alım jıyıldı, kitap ashıp únildi,
Ráwayat tabalmay, bári jılar edi-ya.

Nuǵman ustazdan soradı, nege jılargız, dedi,
Molla ayttı, áy uǵlan, tınısh otır, dedi-ya.

Uǵlan jáne soradı, nege aytpaysız, dedi,
U'sh kún boldı páriyshan boladursız, dedi-ya.

Xanım xanǵa aytıpdur, dozaqıysañ sen, depdur,
Men dozaqıy bolsam, onda sen talaq bol, dedi-ya.

Uǵlan ayttı, jılamań, meni xanǵa aparıń,
Usı sózdiń juwabın men berermen, dedi-ya.

Molla ayttı, barayın, alımlarǵa aytayın,
Bul sózińdi alımlar xosh kórerler, dedi-ya.

Jámi alım jıynalıp, qushaq jaydı uǵlanga —
Bul balanıń aqılı dáwlet bolǵay, dedi-ya.

Bul uǵlandı aldılar, alıp xanǵa bardılar,
Alımlarǵa xan ayttı, taptıńız ba, dedi-ya.

Bul uǵlandı, patshamız, sizge alıp kelippiz,
Usı uǵlan «ráwayat men beremen», dedi-ya.

Patsha taxtında otırdı, kishi uǵlandı kórdi,
Xan ayttı, áy jas uǵlan, juwap bergil, dedi-ya.

Ayttı uǵlan ol zaman, taxtıńdı bizge ber, dedi,
Taxt ústinde otırıp, juwap bergim, dedi-ya.

Patsha tústi taxtınan, ol uǵlandı mindirdi,
Másesin soradı, juwap bergil, dedi-ya.

Qorqqanbısız Táńirden, jaman gúna islerden,
Qaytqanbısız raydan, deyip uǵlan sor(a)dı-ya.

Patsha ayttı, áy botam, bar edi meniń atam,
Atamnıń hám qasında bir qızı bar edi-ya.

Atam ólip ketken soń, bardım bir keshe oǵan,
Ol qız ayttı, áy patsha, bul is bolmas, dedi-ya.

Ol keshe oǵan bardım, qattıǵa meyil qıldım,
Lekin sonda rayımnan qayıp edim, dedi-ya.

«Wan-naziat» oqıdı, mánisini bildirdi,
Háptiyekti qoynınan alıp ǵana keldi-ya.

Sen — dozaqıy emesseń, xanım hám talaq emes,
Bul ayattıń mánisi bunday bolar, dedi-ya.

Topar-topar alımlar, xan qasında máhremler,
Bar jıyılǵan xalayıq hayran bolıp qaldı-ya.

Usı uǵlan er bolar, el ishinde bir bolar,
Altı jasar uǵlandı aǵzam bolsın, dedi-ya.

Ráwayatın bildirdi, xalqtıń kónlin tındırdı,
Imam Ağzam atları usı jerde boldı-ya.

Anasına bardılar, súyinshiler aldılar,
Altı jasar ulıńız ağzam boldı, dedi-ya.

Juwap berdi anası, esitińler, dediler,
Meniń uǵlım úsh jasında ağzam boldı, dedi-ya.

Suwdan almanı aldı, biyruxsat onı jedi,
Jartı alma kesiri altı jilda ketti-ya.

Haq pármanın tutıńlar, haram-shubha jemeńler,
Kisi malın almańlar, dep wásiyat etti-ya.

NASRATDIN BURHANADDIN RABǴUZIY

(XIII ásirdiń aqırı hám XIV ásir ortaları)

Nasratdin Rabatıy Burhanatdin Rabǵuziy orta ásir túrkiy xalıqlar ádebiyatınıń kórnekli wákilleriniń biri, usı ásirlerdegi Xorezm, Qaraqalpaq eli aймаǵındaǵı kórkem ádebiyatta realistik, avtorlıq prozanıń tiykarın salıwshı ullı sóz sheberi bolıp tabıladı.

Rabǵuziydiń ismi-sháriypine qosıp aytılatuǵın «Rabǵuziy» degen sóz onıń babası, atası yamasa ákesiniń ismine baylanıslı emes, al ol tuwılıp ósken, dóretiwshilik miynet etken aymaqtıń atın ańlatıw mánisinde qosılǵan. Sebebi, Nasratdin Rabǵuziy ilimiy ádebiyatlarda áyyemgi Qaraqalpaq eli esaplaǵan Qubla Aral boyları, Arqa Xorezm, Besqala aymaqlarına kiretuǵın házirgi Qaraqalpaqstan Respublikası Nókis rayonınıń (Aqmańǵıt elatınıń) erte dáwirlerde oǵuz-peshenekler mákan etken Rabat (Tókqala) degen jerinde tuwılıp, jasap, ómir súrip, usı topıraқта islam dinin násiyatlawshı úlken alım, qazı-kálan, sonıń menen birge, kórnekli sóz sheberi bolıp jetilisen.

Bul jaǵınan Rabǵuziydi hám ol dóretken «Qissasi Rabǵuziy» dóretpesin túrkiy xalıqlar ishinde kóbirek ózbek hám qaraqalpaqlarǵa tiyisli dep aytıwǵa haqılıımız. Ekinshiden, Rabǵuziy qıssası «Qıssasul anbiyo» («Payǵambarlar qıssası») kompoziciyalıq qurılısına engizilgen payǵambarlar haqqında

qıssalar, ápsana hám ráwiyatlar syujetleriniń usı topıraqta jasaǵan ózbek, qaraqalpaq xalıqlarınıń úrp-ádet dástúrlerine, isenimine, milliy dúnya tanımına, milliy tiline say ózlestiriwine de, yaǵnıy musılman islam dúnyasındaǵı bul syujetlerdiń ózbek, qaraqalpaq xalıqları ádebiy-folklorlıq hám dialektlik, aralıq dóretiwshilik ózgesheliklerine jaqınlastırıp, qayta isleniwi kórinisleri de bul pikirimizdi ayqın dálillep turadı. Atap aytsaq, bul dóretpе insaniyat civilizaciyasınıń rawajlanıw tariyxında birinshilerden bolıp islamlıq diniy-aǵartıwshılıq qádiriyatlardı túrkiy xalıqlarǵa ortaқ túrkiy ádebiy tilde tanıtıstırwshı ádebiy-kórkem estelik bolıp, onda kóbirek túrkiy tillerdiń oǵuz-qıpshaq, oǵuz-qarluq toparlarına tán bolǵan fonetikalıq, leksikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikler óz sáwleleniwın tapqan.

Mine, usı túrkiy tilde dóregen biytákirar shıǵarma avtorınıń ómiri hám dóretiwshiligine keletuǵın bolsaq, Rabǵuziydiń qashan tuwılıp, qashan qaytıs bolǵanlıǵı haqqında anıq maǵlıwmatlardıń bizge shekem tolıq halda jetip kelmegenligin, jetip kelgen maǵlıwmatlardıń da birgelki halatta emesligin kóriwge boladı. Ayırım dereklerde (K.Mámbetov) Rabǵuziy XIV ásir-diń ortalarında ómir súrgen sóz ustalarınıń biri delinse, jáne bir dereklerde (B.Abdushukorov) onıń XIII ásirlerde jasaǵanlıǵı aytiladı.

Bizińshe, bul pikirlerge Rabǵuziy dóretken qıssanıń («Qis-sasi Rabǵuziy»diń) XIV ásir baslarında, anıǵıraǵı hijriy 709—710-jıllarda yaǵnıy biziń házirgi jil esabımız boyınsha 1309—1310-jıllarda Rabǵuziydiń islam dinin qabıl etken begi Toqbuǵanıń iltimasına bola Nasratdin Burhanaaddin Rabǵuziy tárepinen jazıp pitkerilip, yaǵnıy bir jil dawamında jazılıp, oǵan sol jılı sawǵaǵa inam etiliwi ádewir aydınlıq kirgiziwi múmkin.

Rabǵuziy bul jıllarda, yaǵnıy XIV ásir-diń dáslepki on jıllıǵında (1310-jılları) Rabat oǵuzdıń qazısı dárejesine jetilisen, ómirlik tájiriybesi de, bilim dárejesi de ádewir tolısqan, orta jaslarǵa kelgen shama menen 35—40 jaslar shamasındaǵı kámil insan boladı. Eger, ayırım dereklerdegi Rabǵuziydi, XIV ásir-diń orta gezine shekem ómir súrgen degen pikir haqıyqatlıqqa tuwra keletuǵın bolsa, onda ol XIV ásir-diń ortalarında 1350-jılları 75—80 jaslar shamasına kelgen adam esaplanadı. Demek, bul maǵlıwmatlar bizge Rabǵuziy XIII ásir-diń 70-jıllarında tuwılıp,

XIV ásirdeń 50-jıllarında qaytı bolǵan, degen juwmaqlar jasawımızǵa keń múmkinshilikler beredi.

Rabǵuziy usınday 70—80 jıllıq ómiri dawamında kóp miynetler dóretken bolıwı múmkin. Biraq, biziń dáwirimizge onıń bir ǵana «Payǵambarlar qıssası» («Qıssasul anbiyo») dep atalatuǵın «Rabǵuziy qıssası» ǵana jetip kelgen. Kitap—yadnama tilinde 5511 leksama, sonnan 2943 túrkiy, 2155 arab, 330 farsı-tájik, 55 áyyemgi evreyler, 11 grek, 6 qıtay-chin, 5 sanskrit, 6 suǵdı tilinen ózlestirilgen sózlerdiń qollanıw halatınıń ózi-aq Rabǵuziydiń kóp tillerdi, kóp xalıqlardıń úrp-ádet, kún-kóris turmıs tárizin, tariyxın, diniy isenimlerin biletuǵın diniy hám dúnyalıq bilimlerdiń bilimdanı hám filosof, hám tariyxshı, hám sóz sheberi, tilshi, ádebiyatshı, sawatlı aǵartıwshı insan bolǵanlıǵınan dárek berip turadı. Onıń sawatlı, bilimdan aǵartıwshı adam bolǵanlıǵın qıssa mazmunına engizilgen hám qayta islengen «Quránı Karım», «Hadisi Sharip» hám basqa da diniy dárekler tiykarında jaratılǵan payǵambarlar haqqındaǵı hár qıylı qıssalar, ápsana, ańız hám ráwiyatlar menen usı qıssanıń tolıq tekstiniń islam dinin úyreniw hám qabıl etiw ushın oqıw qollanbası sıpatında mangól húkimdarı Toqbuǵaǵa úyreniwge sawǵaǵa beriliwi de dálillep turadı.

Sol ushın da ayırım ilimpazlar bul qıssanı mońǵollardıń Edil boylarınan Qıtay shegaralarına deyingi aymaqlarda qalay túrkiyleskenligin hám olardıń «oqımaqqa kereklik, úyrenbekke jaraqlıq» kitaplar arqalı islam dinin qalay qabıl etkenin dálillewshı biybaha miyras sıpatında da bahalaydı.

Bul qıssa-yadnama ózi dóregen dáwirlerden baslap-aq birneshe qoljazba nusqalarda kóshirilip, dúnyanıń túrli aymaqlarına tez taraw jónelisin bastan keshire baslaydı. Máselen, XV ásirde kóshirilgen dáslepki nusqalarınan biri házir Britaniya (London) muzeyinde saqlanadı. XV—XVI ásirlerde kóshirilgen jáne bir nusqa bolsa Rossiya IA Shıǵıstanıw institutınıń Sank-Peterburg bóliminde S-245 sanı menen saqlanbaqta.

Qıssanıń bunnan basqa da, Parij, Baku, Tashkent nusqaları da bar. Máselen, ÓzRIA Abu Rayxan Beruniy atındaǵı Shıǵıstanıw institutı fondında bul qıssasınıń 7 qoljazba hám 13 baspa nusqaları saqlanadı. Bul baspa nusqaları XIX ásirdeń ekinshi yarımı menen XX ásir baslarında Tashkent hám Qazan qalalarınıń litografiyaları arqalı birneshe mártebe basılǵan.

Solardan biri 1859-jılı Sank-Peterburg, Qazan nusqaları tiykarında tolıq tekst sıpatında N.I. Ilminskiy tárepinen basılıp shıqqan Qazan nusqaları bolıp tabıladı. Dóretpeniń London nusqası tiykarında bolsa 1990—1991-jılları ÓZRIA Hamid Sulaymanov atındaǵı Qoljazbalar institutınıń bir topar alımları «Qıssası Rabǵuziy»di krill álipbesine kóshirip, kitapxanlar dıqqatına usındı. (Tashkent: «Yozuvchi», 1-kitap, 1990; Ekinshi kitap, 1991.) Al, Ankaradaǵı kitaptıń tıp nusqası tiykarında doktor Aysu Ota tárepinen 1997-jılı qıssanıń túrkler nusqası da 2 tomlıq bolıp basılıp shıqtı.

Qıssanıń tillik ózgeshelikleri menen kórkemlik qunı haqqında S. Malov, N. Ilminskiy, N. Ostoumov, N. Katanov, R. Melioranskiy, S. Shagatin, F. Kuprulu, H. Dadabaev, U. Mirzakarimov, N. Xajieva, I. Ostanqulov, B. Abdishukurov sıyaqlı alımlar birqansha bahalı pikirler bildirgen. Atap aytsaq, I.I. Ostanqulovtıń «Qıssas ar-Rabǵuziy»—adabiy asar» (1993), B. Abdishukurovtıń «Qıssas Rabǵuziy leksikası» (2008) miynetleri usılar qatarına kirredi.

«Rabǵuziy qıssası» syujeti joqarıda atap ótkenimizdey, payǵambarlar haqqındaǵı hár qıylı qıssa, ápsana, ańız, ráwiyatlardan ibarat bolıp tabıladı. Atap aytsaq, onda Muwsa, Nuh, Salix, Ibrahim, Isaq, Ismayıl, Yaqıp, Yusup, Lot, Ayub, Dawıt, Sulayman, Iysa, Yunus hám t.b. payǵambarlar hám «Qurani Kárim»ge, «Hádiysi shárip» syujetlerine baylanıslı 72 qıssa syujetleri keń orın alǵan. Hár bir qıssa óz aldına tereń mánilerge iye bolǵanı menen, olardıń barlıǵın tiykarınan bir baǵıttaǵı Allaǵa, dinge sadıq bolıw, Allatala hám olardıń jerdegi wákilleri payǵambarlar úgit-násiyat etken tuwrılıq, ádillik, teńlik, iymansap, qayır-saqawat, kisiniń haqın jemew, mudamı adamlarǵa jaqsılıq etip jasaw, buzıqlıqqa, nákaslıqqa, jawızlıqqa, ótirik-ósekke, ádalatsızlıqqa qarsı gúresiw ideyaları, ulıwma insanıyılıq máseleler bir únles etip turǵanın kóriwge boladı. Máselen, Dawıt payǵambar haqqında ráwiyatlarda Dawıtıń payǵambarlıqqa ósip-ótiw jolı qısqa turmıslıq syujet penen oǵada isenimli hám kórkem etip sáwlelendiriledi. Ráwiyat syujetinde Dawıt patshanıń kúndiz patshalıq etip, el basqarıwı, al túnde dárwish kiyiminde el aralap, xalıqtıń turmıs tirishiligi menen tanıswı epizodın súwretlew arqalı, patsha bol, xan bol, meyli, el-xalıq penen birge bol, puqara xalıqtıń hal-awhalınan xabarsız, onıń árman-

tilekleri menen sanaspaytuǵın basshı hesh waqıtta ádil húkimdar bola almaydı, degen uǵım túsindirilse, usı ráwıyattıń ekinshi bir epizodındaǵı Dawıt patshanıń xalıq penen sóylesiw waqıyası arqalı adamlarǵa kisiniń haqın jemey, hadal jasaw kerekligi haqqındaǵı shaqırıq ortaǵa taslanadı. Bul epizodta tünde dárwish kiyiminde el aralap baratırǵan patsha aldınan shıqqan bir adamdı: «Patshalarıń ádil me? El biylegen hákimlerińiz adamlarǵa zorlıq-zombılıq islep atırǵan joq pa?» dep gúrrińge tartadı. Aldında turǵan dárwishtiń Dawıt patsha ekenligin bilmegen ol kisi: «Payǵambarlarımız jaqsı. Biraq, kisiniń haqqın jeydi» dep Dawıt patshanıń el basqarıwdaǵı ádilsizlik siyasatınan xabar beredi. Bunı esitken Dawıt hámeldarlarıńıń xalıqqa qılaplılıq etip atırǵanın, elge, mámleketke durıs basshılıq ete almay atırǵanın, óziniń patsha bolıwǵa múnásip emes ekenligin bilip, hárkim hadal miyneti menen kún kóriw kerek, dep oylap, qolınan keletuǵın isti, kárdi islew ushın, sol kúnnen baslap patshalıqqtı tárk etip, qolına balǵa uslap, temirshi usta bolıp ketedi.

Rabǵuziy bunday qıssalarında islam hám islamǵa deyingi xalıq arasında taralǵan diniy syujetlerdi, yaǵnıy xalıq ańız-ápsanaları, qıssa hám ráwıyatlardıń syujetlerin shıǵarmada qoyılǵan tiykarǵı ideyanı ashıp beriw ushın kórkemlik maqsette paydalanıw menen birge, olardıń ele de isenimli hám kórkem bolıp shıǵıwı ushın turmista bolǵan ayırım ibaratlı waqıyalardı da óz dóretiwshiliginde qayta islep, Dawıt payǵambar usaǵan payǵambarlardıń unamlı is-háreketlerin ulıǵlap, bezep kórsetiw maqsetinde júyi bilinbestey dárejede shıǵarma syujetlik jelisine qosıp jiberiledi. Mısalı, jámiyettegi, turmistaǵı orın alıp otırǵan ádalatsızlıqlar menen zorlıq-zombılıqlarǵa kózqaras bildiretuǵın Dawıt payǵambarǵa baylanıslı mına bir ráwıyat syujetin talqılap kóreyik: Bul ráwıyat mazmunı boyınsha Dawıt payǵambar ózi patshalıq etip turǵan eldegi ápiwayı bir puqaranıń hayalına ashıq bolıp qaladı. Hayaldı patshalıqqa alıp, óz ármanına erisiwdi oylaǵan patsha ashıqlıq dártinen igri, nahaq jolǵa túsip ketkenin de bilmey, dárhal ol hayaldıń kúyewin urısqa jiberipti.

Patsha usılayınsha maqsetime eristim dep mardıyıp otırǵanda, oǵan arız aytıw ushın eki aǵalı-inili jigit kirip keledi. Inisiniń arızına qaraǵanda, aǵası oǵan zorlıq etip, onıń qorasındaǵı jalǵız qoyın da tartıp alǵanı málim boladı.

—Ağamniń toqsan toǵız qoyı bar. Soǵan da qanaat etpey, meniń jalǵız qoyımdı da tartıp aldı, — deydi ol.

—Haw, seniń insabıń bar ma? Ózińniń toqsan toǵız qoyıń bola turıp, inińniń jalǵız qoyın tartıp alǵanıń ne?!—dep qattı ğázepke minedi bunı esitken Dawıt patsha. Gáptiń utırı kelgenin sezgen aǵasına sonda jan kirip, patshaǵa tik qaraǵan halda:

—Insap degen nárse siziń ózińizde bar ma? Ózińizdiń toqsan toǵız hayalıńız bola turıp, birewdiń jalǵız hayalın tartıp alǵanıńız insaptan ba?—degen eken.

Sonda patsha sózden jeńilgenin túsinip, qáteligine pushayman qılıp, óz barmaǵın ózi tislepti... Rabǵuziy Dawıt payǵambar haqqındaǵı qıssadan basqa da ráwiyatlar arqalı óz mápinen xalıq mápin ústin qoyatuǵın, kisiniń haqın jemeytuǵın, ádalatsızlıqqa, ğaremlikke jol qoymaytuǵın tuwrı sóylep, hadal iship-jeytuǵın, óz miyneti menen kún kóretuǵın, hújdanı, kewli pák adamlar ǵana payǵambarlıqqa dawager bola aladı, degen ideyalarđı ortaǵa taslaydı hám usınday kámil insanlar obrazın jaratıw arqalı insanlardı, jámiyetti ruwxıy pákleniwge shaqıradı. Usınday avtorlıq kóz qarastıń, baǵıttıń, qoltańbanıń ótkirliǵı Rabǵuziy qıssaların folklorlıq sıpattan jazba ádebiyatlıq sıpatqa alıp ótedi. Máselen, «Rabǵuziy qıssa»sındaǵı «Luqmani hákim» haqqındaǵı hikayat penen «Shaqılı Iskender», «Nuh payǵambar» ápsanaları bul sıpatlı belgileri boyınsha Beruniydiń «Estelikler» kitabındaǵı qayta islengen folklorlıq syujetlerdi eske túsiredi.

«Rabǵuziy qıssası»nda hárbir syujetlik motiv, hárbir obraz usınday avtorlıq kózqaras arqalı úlken poetikalıq mazmundı keltirip shıǵaradı. Atap aytsaq, Nuw payǵambardıń kemesin tesken tıshqan, tıshqan tesken tesikke úsh büklenip tıǵın bolǵan jılan, eń mazalı nárse adamnıń qanı dep járiyalamaqshı bolıp turǵan peshsheniń (súyir shıbınnıń) tilin suwırıp alǵan qarlıǵash obrazlarınıń shıǵarmada alıp júrgen ideyalıq-estetikalıq júgi, tımsallıq-simvolikalıq mánileri bar. Máselen, tıshqan obrazı arqalı xalıqtı tıshqanday kemirip jewshi nápsiqaw, minez-qulqı pás satqın adamlar sebepli jámiyettiń, mámlekettiń, hátteki pútkil dúnyanıń suwǵa ǵarıq bolar aldındaǵı daǵdarılıq, krizislik halatı tımsallap berilse, óziniń qoldan kelgen háreketleri menen az da bolsa adamlarǵa, jámiyetke payda keltiretuǵın qarlıǵash obrazı arqalı adamzat penen janzatlar arasındaǵı birlik, doslıq ulıǵlanıp kórsetiledi. Al, Nuw payǵambar obrazında bolsa

usı birlikti, uyğunlıqtı keltirip shıǵarıwshı hám shólkemlestiriwshı ullı aqıl, ullı insan, ullı qutqarıwshı tulǵası sáwlelenip turadı.

Rabǵuziy óz qıssalarında usınday avtorlıq kózqaraslarınıń ilgerlewshilik qásiyetleri hám ullılıǵı arqalı xalıq folklorı menen musulman dininiń baslı nızamlılıqların táriyipleytuǵın diniy kitaplardaǵı alǵa súrilgen eń jaqsı ideyalardan da bir adım alǵa ilgerilep ketedi. Mısalı, musulman dininiń baslı kitaplarınıń biri «Hidaya»da jılanǵa unamsız baha berilip, ol:

Sharıǵat áyleseń óltir jılandı,
Marifat áyleseń qıynama jandı, —

dep táriyiplenedi.

Rabǵuziy bolsa óz qıssalarında jılan obrazına berilgen bul eki túsinikten de sheberlik penen paydalanıp, ózi súwretlep atırǵan jılan obrazı arqalı hárqanday jaman nárseniń de jaqsı tárepleri boladı. Onıń tek jaqsılıq táreplerinen paydalana biliw hám onı rawajlandırıw maqsetke muwapıq boladı, degen ideyanı alǵa súredi. Máselen, joqarıdaǵı ápsanalardaǵı Nuw paǵambar kemesi- niń tesigine tıǵın bolǵan jılan obrazınan Rabǵuziy aqıllılıq tımsalın kórse, yaǵnıy aqıl-parasattıń hámмесinen ústinligin tımsallap berse, Qızır Alihisalamnıń ózi ólimnen qutqarǵan jılandıń onı shaǵıp, qanın sorımaqshı bolǵanı haqqındaǵı qıssasındaǵı jılan obrazınan jaqsılıqqa jamanlıq penen juwap qaytaratuǵın jawız kimselerdiń kelbetin kóriwge boladı. Atap aytsaq, usı qıssada Qızır Alihisalam órtelgen toǵaydıń arasında atlı shawıp baratırıp janıp atırǵan terek shaqasında oratılıp, ólim halatında turǵan bir jılanǵa kózi túsip, oǵan rehimi kelip, ólimnen qutqarsa, jılan jaqsılıqqa jamanlıq etip, at dorbadan basın shıǵarıp, onı shaǵıp, qanın sorımaqshı ekenligin bildiredi. Biraq, Alihisalam onıń bul usınısına kónbeydi.

— Bul máseleni tınıshlıq joli menen shesheyik. Úsh gúwa tabayıq. Eger, úshewi de seniń pikirińdi quwatlasa, men ólimge razıman, — deydi. Jılan bul pikirge kelisim beredi.

— Jaqsılıqqa jaqsılıq bar ma? — dep soraydı Alihisalam jol boyında ushırasqan birinshi gúwa terekten.

— Joq, — deydi terek. — Sebebi, men ómir boyı insanlarǵa jaqsılıq qılıp kiyatırman. Jaz boyı sayamda dem alsa, qısta otın qılıp ısınadı. Biraq, olar bunıń qádirine jetpeydi, birew balta

sap, birew bel sap ushın shaqalarımıdı qırqıp, janıma hazar beredi. Jaqsılıqqa jaqsılıq joq.

Ekinshi gúwa sıyr da usılayınsha «joq» dep juwap beredi. Sıyırdıń aytıwınsha, adamlar onıń sütün ishıp qanshelli ráhát-lengenı menen, suwalǵan waqtında, yamasa qartaysa, soyıp jew ushın sallaxanaǵa tapsırıp jiberedi.

Úshinshi gúwa bulardan basqasha jol tutup, juwaptı óziniń háreketi menen bildirgisi keledi. Soraw beriwden-aq, máseleniń mánis jayın túsiniپ, Alihisalamǵa jamanlıqqa qalay juwap qaytarıw kerekligin ámelde kórsetip bermekshi bolıp, jılanga qarsı hiyle oylay baslaydı. Usını oylalǵan pıshıq:

— Hey, jılan, bul kishkene dorbaǵa qalay sıydıń?— dep onı mákkarana aldastırıp soraw taslaydı. Jılan «bılay sıydım» dep basın bir kórsetip, dorbaǵa qaytıp kirmekshi bolıp turǵanda, pıshıq shaqqanlıq penen oǵan qaray atılıp, basın gewdesinen julıp aladı.

— Jaqsılıqqa jamanlıq penen juwap qaytaratuǵın maqluqtıń sıbaǵası usı,— deydi pıshıq. Pıshıqtı jaqsı kórip qalǵan Qızır Alihisalam sol waqtta onıń arqasınan bir sıypaptı. Sol-sol eken, pıshıq sonnan berli hesh waqtta arqasınan jıǵılmaytuǵın bolıptı.

Rabǵuziydiń ayırım qıssalarında mifologiyalıq syujetler de aralasıp kelip otıradı. Mısalı, eki ayaǵınıń arası bir kúnlık jol, dúnyanı topan suw bassa da dizesine kelmeytuǵın, bir qolı menen balıq uslap, ekinshi qolı menen kúnge keptirip jeytuǵın Anuq atlı dáw adam haqqındaǵı qıssa syujetinen usınday sıpattı bayqawǵa boladı.

Ulıwma, Rabǵuziy qıssaları qanday diniy túsinikler menen sáwlelendirilip berilmesin, óziniń xalıqshıl, insaniylyq ideyaları- nıń ullılıǵı menen búgingi kúni de biziń ruwxiyatımızdıń tıp derekleriniń biri bolıp xızmet ete беретuǵınlıǵı sózsiz.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Rabǵuziy miynetlerinde keltirilgen maǵlıwmatlar boyınsha onıń tuwılǵan, qaytıw bolǵan jılların shamalap kórsetiń.
2. «Qıssaıy Rabǵuziy» kitabı qashan, kimgе, qanday maqsette sawǵa etilgen?
3. «Qıssaıy Rabǵuziy» miyneti neshinshi ásirlerden baslap dúnya xalıqlarına tarala baslaǵan hám qanday baspalarına iye?

4. Kitaptaǵı Dawıt payǵambar haqqındaǵı qıssanıń ideyalıq mazmunın túsindirip beriń.
5. Nuw payǵambar haqqındaǵı qıssanıń mazmunın sóylep beriń.

NUH NABIY ALAYHISSALAM QÍSSASÍ

(úzińdi)

Nuh shúllik terek ekti, qırıq jılda úlken úsh daraq bolıp jetildi. Daraqtı keskeni menen, onı tiyisli mánziline jetkere almadı. Sonda teńizdiń arjaǵındaǵı Avj*di járdemge shaqırdı. Ol terekti súyrep ákeldi. Jabrail Nuhǵa, terekti balta menen shap, dep aqıl berdi. Úyrektiń suw ústinde júrgenin kórsetip úyretti, oǵan uqsatıp keme soǵa basladı. Kápirler bul háreketi kórip, onı masqaralap kúler edi: (Ayat)

— «Sen payǵambar ediń, endi aǵash jonıwshı bolıp qaldıń!»
Bunı ne qılmaqshısań ózi?!

— Keme jasap atırman, oǵan minip, suw ústinde júzemen,— dep Nuh olardıń sorawına juwap berdi.

— Eger, jonatuǵın bolsań, dáslep eshek alıp al! — dep jáne kúle basladı. (Ayat) «Qashan onıń qasınan qáwim basshıları ótse, onı masqaralap kúler edi».

— Nuh bılay dedi: (Ayat) «Eger sizler bizdi masqara etetuǵın bolsańızlar, bizler de bir kún kelip sizlerdi masqara etemiz. Kim haq ekenligin tez arada bilim alasızlar.»

— Topan tasıwı qashan boladı? — dep soradı Nuh.

— Tandırdıń ishinen qashan suw shıqsa, bálki, sonda azap-tıń kelgeni bolar, — dep shamaladı olar.

Nuhdıń tórt ulı bar edi: Sam, Xam, Efas hám Kanon. Úsh ulı musılman edi, Kanon bolsa kápir boldı.

Balları menen biyikligi úsh júz qulash, eni eki júz qulash (geyparalardıń aytıwınsha, kemeniń uzunlıǵı bir mırń eki júz qulash, biyikligi altı júz qulash, eni de altı júz qulash bolǵan) keme soqtı. Kemege bir júz jigirma tórt mırń temir belli arqanlar

*Avj — ras atı Avj ibn Unuq, dárya tassa tobıǵına kelmeytuǵın oǵada uzın boylı teńizlerdiń arjaǵında turatuǵın úysiz-jaysız jalǵız baslı ápsanawiy dáw qaharman. Ápsanalarǵa qaraǵanda, topan suwı onıń tobıǵına da kelmegen.

kepslerledi. Hár bir belliktiń ústinde bir payǵambardıń atı jazılǵan edi. Iblis «Muhammad rasululloh» kaliması bitilgen bellikti urladı.

Nuh qansha izlese de taba almadı. Jabrail kelip Ibliske «Bellikti Nuhǵa bergil!» dep buyırdı. Ol «Almadım!» dep ant ishti. Jabraildiń ashıwı kelip, kemeniń eskegin alıp basına bir urǵan edi, bet-awzı qanǵa boyalıp qaldı. Qorıqqannan bellikti tawıp berdi.

Keme pitdi, ol úsh qabat edi (birinshi qabatta úy haywanları, ekinshisinde Nuh qáwimi menen, úshinshisinde qus hám jánlikler ornalasqan edi). Keme pitken waqıtta, Nuhdıń kápir hayalınan jawıp atır edi. Sol waqıtta tandırdıń ishinen suw shıqtı. Ol bul awhaldı Nuhǵa xabarladı. Nuh seksen adamı menen kemege shıqtı. Sonda párman keldi: (Ayat) «Kemege adamlar menen birge hár bir jániwarlardan er hám nashar túrinde jup-juptan hám óz balalarıńdı da shıǵar!»

—Alla-talam, ushatuǵın, juwıratuǵın jániwarlardı ne qılayın?— dep soradı dedi Nuh. Sonan keyin Alla qúdireti menen suw betine hámme jániwarlar jıynaldı, hár birinen bir erkek, bir nasharın uslap alıp kemege shıǵardı. Balası Kanondı kemege shıǵarmaqshı bolǵanda, Alladan párman keldi: «Hasla shıǵarma, ol kápirdur!»

—Allam, puxaralarıńdı shıǵar, dep aytǵan ediń ğoy?— soradı Nuh.

—Ol seniń puqarań emes!— degen saza keldi.

—Áy, Kanon, musılman bol, kemege kir, topan suwına ğarq bolasań, — dedi Nuh.

—Men biyik tawlarǵa sıyınaman. Tawlar meni suw basqınınan qutqaradı, — dedi Kanon.

—Búgin Alladan basqa apattan saqlawshı hesh kim joq!— dedi Nuh. —Qudanıń rehimine miyasar bolǵan adam ǵana aman qaladı.

Sol waqıtta jutıp jiberetuǵınday bolıp tasqın-tasqın suw gúrkirep japırılıp keldi. Kanon taw joqarısına qaray qashtı. Suw kóterilip barıp onıń ayaǵına shekem kelip jetti. Kanonniń bir balası bar edi, suwdan qutılmaqshı bolǵanlıǵı sonshellı, ayaǵı menen onıń da iyniniń ústine shıǵıp aldı. Balası mantıǵıp óldi, sál ótpey ózi de óldi, bul dúnyadan iymanısız ketti.

Aytıwlarǵa qaraǵanda, kemege eń dáslep qarlıǵash kirgen. Eń keyninen kirgen jániwar eshek boldı. Eshikti kirgizbekshi bolıp sonsha tarttı, biraq sirá kemege izep basqısı, kirgisi kelmedi. Sebebi, shaytan onıń quyrıǵınan tartıp turǵan edi.

Jáne aytıwlarǵa qaraǵanda, Nuh ekilenip turǵan eshekke qarap: «Áy, sor mańlay, kirseń-o!» degen edi, Iblis badbaxtı eshekniń quyrıǵınan uslaǵan halda kemege shıqtı. Shaytandı keme ishinde kórgen Nuh:

— Sen kimniń pármanı menen kemege shıqtıń?— dedi.

— Seniń sóziń, seniń pármanıń menen mindim, — dedi Shaytan.

— Saǵan kir dep qashan ayttım? — hayran qaldı Nuh.

«Áy, sor mańlay, kir!» dep ayttıń. Baqtı qara eshek emes, haqıyqatında men bolaman, — dedi Iblis.

«Sizden adamǵa záleli tiyer» dep Nuh payǵambar jılan hám shayannı kemege shıǵarmadı, — dep aytıptı Malik ibn Sulayman al-Xaraviy rahmatullahi alayh. Sonda olar: — Kim de kim seniń atıńdı aytsa, oǵan zıyan jetkizbeymiz, — depti. Aytıwınsha, kim jılan hám shayannan qorıqsa (Ayat) «Xalıq ǵamxorı Nuh payǵambarǵa sálem bolsın. Álbette, biz jaqsı ámel islewshilerdi jáne usılayınsha sıyıqlaymız. Haqıyqatında, ol «biziń mómin bendelerimizden edi» ayatın oqıp jatsın.»

Allahım, arıslan sıyr menen, bóri qoy menen, pıshıq kepter menen dushpan ekenligin biler edim, olardı ne qılıwım kerek? — dedi Nuh.

Hámme nárse, pat-zatlardı kemege shıǵarıp bolǵannan keyin jáne párman keldi:

«Adamnıń súyeklerin alıp kelip kemege shıǵar. Oǵan azap suwı tiymesin!

Háziret Adamnıń jasadın (óli denesin) alıp kelip, kemege qoydı. Kemeniń bir tárepine erkekler, bir tárepinen bolsa hayallar ornalasqan edi. Adamnıń jasadı olardıń arasında perde bolıp turdı.

Jáne bir ráwiyatta jasadtı Judi tawına qoyǵan degen de ǵáp bar. Biraq, eti hám terisi Sarandibda, súyekleri Jiduda turar-emish.

Suw keme turǵan qurǵaq jerge kelgende, Nuh júzip ketpekshi bolıp bir neshe márte urındı, lekin keme júrmedi. Sonda Jabrail: «Áy, Nuh, tórt jerge tórt ǵuzeni ıǵallap ornalastır!».

Usınday etkende, keme júrdi. Aytıwlarǵa qaraǵanda, bir kózdi Atıq, ekinshisin Omar, úshinshisin Ospan, tórtinshisin Áliy dep atañan eken. (Ayat) « Ol keme júzer edi kóz aldımızda, meyli, sawǵa bolsın dúnya ótkinshi degen adamǵa (yaǵnıy Nuh payǵambarǵa)».

Nuh alayhissalam Irakdan shıǵıp Mákkege barıp, Kabatul-lahtı jeti mártebe tawap qıldı. Onnan keyin Maǵrıpǵa, soń Mashrıqqa bardı. Erejep ayınıń úshinshi kúni shıqtı, altı ay kemedede júzdi.

Topan tasqını waqtında qırıq kún-tún jawın jawdı, jerden de suw shıqtı. (Ayat) « Aspan esiklerin sawlap aǵatuǵın suwǵa ashıp tasladıq hám jerde bulaqlardı aǵızıp qoydıq».

Aytıwlarǵa qaraǵanda, Nuhǵa payǵambarlıq kelgende júz jasta edi. Togız júz eliw jil adamlardı jaqsılıqqa jámledi. Jáne bir ráwiyatta topañǵa deyin tórt júz eliw jasta edi, onnan keyin úsh júz eliw jil ómir súrdi, dep keltiriledi. Hámmesi mın jeti júz jil boladı.

Aytıwlarǵa qaraǵanda, qırıq kún-tún jawın jawdı, hár bir tamshısı digirman tasınday keler edi. Dúnyanıń eń bálent tawınıń ústin de qırıq qulash biyikliktegi suw bastı. Kemedegi seksen kisiden tısqardı jer júzindegi bir de bir adam qalmadı, hámmesi o dúnyaǵa rawan boldı.

Xabarlawlarǵa qaraǵanda, ilgeri úsh nárse joq edi, sol jan-zatlar teńiz ústinde payda boldı: biri pıshıq. Ekinshisi tıshqan payda bolıp kemeni testi. Úshinshisi dońız edi. Párman boldı:— Nuh arıslannıń basın sıypaladı, murnınan eki pıshıq shıqtı hám tıshqandı jedi.

Jáne aytıwlarǵa qaraǵanda, tıshqan kemeni teskende, adamlarda suwǵa ǵarq bolıw qorqınıshı oyandı, suw ishinde bolsa tesikti bekitiwdiń ilaji tabılmadı. Sonda Nuh: — Kimde kim usı tesikti bekitse, qálegen tilegin orınlayman, — dedi.

— Men tesikti bekitemen, suw kiriwi toqtaǵannan keyin, sizler keme ultanındaǵı suwdı sırtqa tógip taslañlar, — dedi jılan. — Maǵan ne sawǵa etesiz?

— Neni qáleseń, sonı! — dedi Nuh.

— Qaysı gósh mazalı bolsa, sone beresiz, — dedi Jılan.

Nuh tilegin orınlawǵa kelisti, Jılan tesikke kirip, gúlsheday domalanıp jatıp, suwdıń jolın bekitti. Suw kemege kiriwin

toqtattı. Keme ishindegiler ultandağı suwdı sırtqa serpip tasladı. Suwǵa ǵarq bolıw qorqınıshı barham taptı.

Kemededen shıqqannan keyin jılan kelip, Nuhtan wáde etilgen góshti talap etti.

Hámme jániwarlar kemededen shıǵıwdan ján-jaqqa tarqalıp ketti.

— Góshti qalay tabamız? — dedi Nuh. Jılan kóp sarsıldı, sonda Nuh súyir shıbınǵa bılay dep ámir etti:

— Jáń-jaqqa ush, jer júzindegi barlıq góshlerdi awız tiyip kór, eń mazalısın Jılanǵa alıp kel.

Shıbın ushıp ketti, biraq kópke deyin kaytıp kelmedi. Jılan bolsa kem-kem ǵázep penen isiner edi. Nuh qısınıspaǵa túskeni sonsheli, shıbındı dárhal tawıp kel,—dep qarlıǵashtı shıbınıń izinen jónetti.

— Nega keshigip atırsań?— dedi Qarlıǵash Shıbındı izlep tawıp.

— Jer júzi keń eken, sol sebepli kesh kaldım, — dedi Shıbın.

— Góshlerdi tatıp kórdiń be? Qaysı gósh mazalı eken? — dep soralı Qarlıǵash.

— Hámme góshlerdiń eń tatlısı adamnıń góshi eken, — dedi Shıbın.

— Sol góshtiń mazası ele de awzında turǵan bolar. Qáne, awzında azmaz ashıp kórset, men hám bir iyiskeleyin, — dedi Qarlıǵash. Awzın ashqanı sol, Qarlıǵash iyiskelemekshi bolǵanday bolıp, tumsıǵı menen Shıbınıń tilin julıp aldı. Usı kúnnen baslap, Shıbın tilsiz qaldı.

Ekewi tiriteklesip Nuh payǵambarǵa keldi. Shıbın qansha háreket qılsa da sóyley almas edi. Onıń ne aytqanına hesh kim túsine almadı.

— Oǵan ná bále boldı, nege ızıldap sóyley almay atır? — dep soradı Qarlıǵashtan.

— Meniń menen sóyleskende, baqanıń góshi mazalı eken, dep aytıp edi. Kesh qalǵanınan qısınıp tili gúrmewge kelmey qaldı, — dedi Qarlıǵash.

Nuh alayhissalam baqa góshin jılanǵa berdi. Eger, qarlıǵash sol kúni sonshalıq jaqsılıq qılmaǵanda edi, búgin biz hámme adamlar jılanǵa jemtik bolǵan bolar edik.

1.2. XIX ÁSIR QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

Hárqanday xalıqtıń ádebiyatın, onıń kewil mülki bolǵan sóz sheberleri dóretpelerin úyreniw arqalı, sol xalıqtıń tariyxın, siyasiy, sociallıq hám mádeniy jaǵdayların tolıq, anıq, jaqsı biliwge boladı. Sonlıqtan da XIX ásir qaraqalpaq xalqınıń tariyxın, mádeniy turmısın úyreniwge názer salar ekenbiz, usı ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń ullı klassikleri esaplangan Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótеш shıǵarmaların úyreniwge ayrıqsha itibar beriwimiz kerek. Sebebi, XIX ásirde júz bergen hárqanday waqıyalar, tariyxıy jaǵdaylar bul shayırlar dóretpelerinde tolıq sáwlelenbese de, belgili dárejede óziniń baǵdarın, háreketin, epkinin qaldırıp ketpewi múmkin emes. Atap aytsaq, biz XIV—XVIII ásirlerdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń eń iri wákilleri bolǵan Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen, Dosmámbet jıraw, Jiyen jıraw dóretpelerinen usı ásirlerge tán qaraqalpaq turmısın, milliy ortalıǵın, aymaq mákanların, el basqarıw dúzimin, mádeniyat kórinislerin, ulıwma usı dáwirlerge tán bolǵan baslı-baslı tariyxıy waqıyalardıń, mısalı, qaraqalpaqlardıń úlken bir toparınıń XIV—XVI ásirlerde Edil-Jayıq boylarında, Altın Orda, Noǵay Ordası quramında bastan keshirgen siyasiy-jámıyetlik, social-ekonomikalıq, mádeniy turmısın, Noǵay Ordasınıń ıdırawı menen qaraqalpaqlardıń da basına túsken awır etnikalıq búliniwshilikler aqıbetlerin, XVII—XVIII ásirdegi Tórkistan, Sır boyındaǵı jańa qonısların, usı ásirdeń 20—40 jıllarındaǵı jungar-qalmaqlardıń shabıwilları hám túrkiy xanlıqlardıń hákimiyat, jer-suw ushın óz-ara qırqıswları sebepli bul jerlerde de payan tappay, XVIII ásirdeń 50—60-jıllarınan ózleriniń negizgi mákanları bolǵan Jańa dárya menen Ámiwdáryanıń tómengi quyarlıǵındaǵı Aral teńizi átiraplarında jasap atırǵan qaraqalpaqlar toparına kelip qosılıw waqıyalarınń kórkem sáwlelengenin kóretuǵınıımızday, XIX ásirdegi qaraqalpaq klassik ádebiyatı wákilleri dóretpelerinen de tek usı ásirdegi qaraqalpaq turmısına tán bolǵan tipik sharayatlar menen waqıyalardıń kórkem tariyxıy sáwlesin kóremiz. Mısalı, XIX ásirdegi qaraqalpaqlarǵa tán siyasiy-jámıyetlik, social-ekonomikalıq, mádeniy ómir hám usı ásirdeń 20—60-jıllar aralıǵındaǵı xalıq azatlıq gúresleri hám t.b... Mine bul waqıyalardıń barlıǵı XIX ásirde dórengen kórkem shıǵarmalarda óziniń

anıq hám kórkem sáwlesin taptı. Sonlıqtan biz XIX ásirdegi tariyxıy, siyasiy, sociallıq hám mádeniy jaǵdaylardı kórkem sáwlesin sol ásirde jasaǵan, shayırlar dóretpelerinen izleyemiz. Aqırı XIX ásirde jasaǵan ullı klassiklerimiz xalıq tariyxın dóretiwge úles qosqan tariyxıy tulǵalar esaplanadı. Olar xalıqtıń basınan keshirgen, keshirip atırǵan tariyxıy, siyasiy, sociallıq hám mádeniy jónelislerdiń birden bir dóretiwshisi, waqıyalardı áwladtan-áwladqa jetkeriwshileri, taratıwshıları hám bárinen beter progressivlik baǵıtta baha beriwshileri bolıp jasadı, retı kelgende ózleri eline, xalqına jol kórsetip, turmıstı túsindirip bardı.

Sonlıqtan da biz bul bapta XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń siyasiy, sociallıq hám mádeniy jaǵdayların Berdaq Ğarǵabay ulı hám Ótеш Alshınbay ulınıń dóretpeleri mısasında, onı dáwirdiń tariyxı menen baylanıstırıp, salıstırıp úyrenemiz.

BERDAQ ĞARǴABAY ULı

(1827 – 1900)

BerdAQ (Berdimurat) Ğarǵabay ulı 1827-jılı Ámiwdáryanıń Aral teńizine quyarlıǵında, qubla Aral jaǵasındaǵı Aqqala degen jerde dúnyaǵa kelgen. Berdaq on jasqa shıqqanda ata-anası ólip, jetim qaladı.

Ol dáslep awıllıq mektepte oqıp, keyin Qaraqum iyshan medresesinde tálım aladı. Biraq turmıs jaǵdaylarına baylanıslı oqıwdı tolıq tamamlay almaǵan. Ol óz betinshe bilimnı tereńletken, kóp úyrengen, Shıǵıs ádebiyatınıń klassikleri shıǵarmaların jaqsı bilgen hám olardıń kórkemlik, ideyalıq dástúrlerin dóretiwshilik penen ózlestirgen. Onıń shayırlıq talantınıń jetilisiwinde ataqlı qaraqalpaq shayırları Kúnxoja, Ájiniyazdıń sonday-aq, xalıq dóretiwshiliginiń de úlken tásiri bolǵan. Berdaqtıń ózi ataqlı shayırlar bolıw menen birge talantlı baqsı da bolǵan.

Shayırlar babamızdan eki ul, bes qız tuwıladı. Olardıń ishinde Húrliman degen qızı ata jolın quwıp, baqsıshılıq ónerin iyeleydi hám xalıq ishinde «qız baqsı» ataǵına iye boladı. Bul ónerdi iyelewde Berdaqtıń ózi qızına tikkeley ustazlıq etken.

Berdaq shayır mudamı miynetkesh xalıqtıń jırın jırlap, arın arladı. Onıń qosıqlarında miynet adamınıń arzıw-ármanları, ádalatsızlıqqa qarsı otlı gázebi kórinedi. Berdaq ózine shekemgi poeziyanıń órisin keneytip, tematikalıq hám janrlıq jaqtan onı túrlendirip, xalıqlıq, demokratiyalıq mazmunın kúsheytip, milliy ádebiyat dárejesine jetkeredi. Shayırdıń «Xalıq ushın», «Izler edim», «Bolǵan emes», «Pana ber», «Jaqsıraq», «Salıq», «Zamanda» hám t.b. qosıqları onıń xalıqshıl shayır, haqıqıy kórkem sóz iyesi, oyshıl filosof ekenligin dálilleydi.

Berdaq ápiwayı xalıqtıń ishinde júrip, olardıń quwanışı menen qayǵısın, ármanların, tileklerin jırlap ótti. Ol óz dáwirindegi Ernazar alakóz (1855 — 1856) waqıyaların óz kózi menen kórip, júregi menen sezinedi.

Shayır óziniń «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy» shıǵarmalarında jeke adamnıń ǵana emes, al xalıq taǵdiriniń qaharmanlıq, tragediyalıq kórinisin súwretlep beredi. «Aqmaq patsha» dástanı jazba ádebiyattaǵı jańa epikalıq shıǵarma bolıp esaplanadı. Shayırdıń «Shejire», «Xorezm» shıǵarmaları Berdaqtı qaraqalpaq xalqınıń birinshi tariyxshısı dep atawga tiykar bola aladı.

Berdaqtanıw iliminiń dáslepki ushqınları XX ásirdeń bas gezlerinde kórinip, sol ásirdeń 30-jıllarında qaraqalpaq filologiyasınıń quramında ilim bolıp qalıplese basladı. Ótken ásirdeń 60 — 70-jıllarında Berdaqtı izertlew jumısları ádebiyattanıw sheńberinen shıǵıp, til bilimi, tariyx, filosofiya, pedagogika ilimleriniń izertlew obektine aylana baslaydı. Bul ilimniń qalıplesiwine hám rawajlanıwına belgili filologlar N.Dáwqaraev, Q.Ayımбетov, I.Saǵıyтов, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazov, M.Nurmuxammedov, N.Japaqov, Q.Maqsatov, G.Esemuratov, A.Murtazaev, A.Karimov, Á.Paxratdinov, Q.Bayniyazov, K.Mámбетov, S.Bahadırova, H.Hamidov, tariyxshı alımlardan S.Kamalov, M.Tilewmuratov, filosflardan K.Xudaybergenov, J.Bazarbaev, pedagog alımlardan Ó.Álewov hám t.b. tabıslı miynet etip, belgili dárejede óz úleslerin qostı. Berdaq miyrasın izertlew jumısları, ásirese, ǵárezsizlik jıllarında jańa epkin hám jańa mazmunda alıp barıldı. Sebebi, bul dáwirde ótmish mádeniyatın hám ádebiyatın milliy ǵárezsizlik ruwhı menen suwǵarılǵan jańa metodologiya tiykarında izertlew imkanıyatı tuwıldı. Berdaq dóretiwshiligi iliminiń hár qıylı tarawlarında, hár qıylı

aspektlerinde izertlendi. Bul dáwirde akademik H. Hamidov, J. Bazarbaev, ilim doktorları Á. Paxratdinov, K. Mámbetov, Q. Járimbetov, K. Kurambaev, A. Murtazaev, A. Pirnazarov, Sh. Abdinazimov, K. Allambergenov, ilim kandidatları B. Kurbanbaev, Q. Turdibaev, M. Xalmuratova, A. Utambetova hám t.b. alimlardıń miynetleri járiyalandı.

Berdaq tek qaraqalpaq xalqınıń emes, al túrkiy xalıqları ádebiyatında da salmaqlı ornı bar shayırlardıń qatarına kiredi. Onıń poeziyasında tariyxıy dáwirlerdiń kórinisleri, sociallıq ayırmashılıqlar tiykarında jámiyettiń qarama-qarsı qatlamlarǵa jikleniwi, xalıqtıń awır turmıs jaǵdayları, ádillik, iyman-insap, jaqsılıq-jamanlıq, miyrim-shápáát hám zulımlıq sıyaqlı sotsiallıq hám etikalıq máseleler kóteriledi.

Ulıwma, bul maǵlıwmatlar Berdaq dóretiwshiligin úyrengende, ol jasap, dóretiwshilik etken zamandı, dáwirdi sol dáwirdiń jámiyetlik-siyasiy jaǵdayın, ádebiy ortalıǵın esapqa alıw zárúr ekenligin ańlatıp turadı. Sonday-aq, klassik shayırlardıń tek óz dáwiri sheńberinde qalıp qoymastan, ulıwma insanıyılıq kózqarasınan pikir júritetuǵının, olardıń kórkem-poetikalıq dúnyası óz dáwiriniń ádebiy-kórkem sóz dóretiw mektepleri dárejesine jayǵaspaytuǵının da esten shıǵarmawımız kerek. Mine, sonıń ushın da olar klassikler.

Berdaq shayırdıń álemnen ótkenine bir ásirde aslam waqıt bolsa da shayır dóretiwshiligin úyreniw, izertlew ele dawam etpekte. Shayırdıń poetikalıq dúnyası sonshellı quramalı, ol ádebiyatshılar ushın izertlew obykti, shayırlar ushın úyreniw mektebi bolıp qalmaқта. Onıń ulıwma adamgershilik pazıyletleri menen suwǵarılǵan ádebiy miyrasları waqıt hám keńislik shegaraların jarıp ótip, búgingi kúni de insaniyat ruwxıy dúnyasın bayıtıw ushın xızmet etpekte. Demek, usı waqıtqa shekem aytılıp kelingen: Berdaq bir klasstıń mápin jırladı, ol baylardı jek kórdi, degen pikirler haqıyqatlıqqa onshellı jaqın emes ekenligi óz tastıyǵın tappaқта. Berdaq shayır tek bir klasstıń mápin jırlawshı emes, al ulıwma insanıyılıq kóz-qaraslardı jırlawshı, ómir shınlıǵın kórkem shınlıqqa aylandıırǵan shayır degen pikirge búgingi kúni heshkim de gúmanlanıp qaramaydı:

Xalıqqa názer salmasa,
Bostanlıq, jaylıq qılmasa,

Ádillik penen turmasa,
Onı basshı dep kim aytar?!¹

Yamasa:

Duwrı tutsañ niyetiñdi,
Xalıqqa bursañ betiñdi,
Sıylasañ gárip-jetimdi,
Shın azamat boladursañ!

Biz búgingi kúni jámiyettegi demokratiyalıq principler, qayır-saqawatlıq, insanıylıq máseleleri, olardıń kórkem ádebiyattağı kórinisleri haqqında aytamız. Biraq, bulardıń bunnan bir yarım ásir burın-aq ullı Berdaq dóretiwshiliginde ájayıp usılda óz sáwleleniwın tapqanına onshellı itibar bere bermeymiz. XIX ásir ádebiyatındağı didaktika janrındağı shıǵarmalarda, kóbinese, qurǵaq aqıl aytıw kóbirek orın iyeleytuǵının esapqa alsaq, Berdaq bul janrdı da jetilistirgenin kóriwge boladı. Shayır xalıqtıń sóyler tili ekenin (ásirese, Berdaq zamanında pikir-ótinish, tilek-usınıslardı aytatuǵın minberdiń bolmaǵan dáwirinde) esapqa alsaq, joqarıda mısal keltirgen qosıq qatarlarınıń xalıqshılıǵı, ulıwma insanıylıq-gumanizm kózqarasları menen suwǵarılǵanlıǵı birden-aq kózge taslanadı. Shayırdıń ózi jasaǵan dáwirdegi el basqarıw, sociallıq ádalatlıq máselelerine anıq kózqarası qalıpleskeni hám bul máselelerdi óziniń kórkem dóretpelerinde sáwlelendiriwde de óz jolına iye ekenligi kórinip turadı. Sonlıqtan da shayır didaktikası qurǵaq aqıl aytıwǵa qurılmastan, olarda kórkem ádebiyattıń baslı shártleri — obrazlıq, pikirdi kórkemlep jetkeriw tiykarǵı hám jetekshi orın iyeleydi.

Sheńgelge qonǵan búlbildiń,
Shımshıq kibi sáni bolmas,
Íshqısında qızıl güldiń,
Sayrasa dármanı bolmas.

Nama tapsa ırǵaq tappay,
Shalqıp sayrar bir baǵ tappay,
Tıńlawına qulaq tappay,
Sayrawında máni bolmas².

¹Berdag. Saylandı shıǵarmaları. — Nókis, 1997, 32-bet.

²Berdag. Tańlamalı shıǵarmaları. — Nókis, 1987, 85-bet.

Kórkemliktiń sırlı qursawına oranǵan bul qatarlar haqıyqıy poeziyanıń, poetikalıq sózdiń úlgi. Qosıqta metaforalıq-sım-vollıq, antiteza súwretlew usılları járdeminde jasalǵan pikir kórkemligi onıń tabısın belgileydi. Búlbil—kórkem obraz sıpatında da, ádebiy detal sıpatında da júdá sátlı qollanılǵan. Búlbil obrazı tuwra mánisinde de, awıspalı mánisinde de úylesimli, ol pikir obrazlılıǵın, bay mazmundı támiyinleydi. Haywanatlar hám quslar dúnyası arqalı kórkem obraz jasawdıń utımlı tamanı sonda, olardıń qálegenine antitezalıq obraz tabıw múmkin. Bul qosıqta shımshıq obrazı da usınday wazıypanı atqarıw ushın durıs tańlangan. Qosıqtıń poetikalıq tili de tartımlı, shireli, sonıń menen birge, ápiwayı, túsiniikli. Qosıqta qollanılǵan bir tegis ırǵaq, quramalı uyqas (shalıs, uyqas, birgelkili uyqas, redifli uyqaslar aralasıp kelgen) onıń sırtqı formasınıń kórkemligin támiyinlegen.

Mazmun menen formanıń bir-birine sáykesligi haqqında usınday shıǵarmalardı mısıl retinde aytıw múmkin. Joqarıda mısıl keltirgen qatarlarda úylespey turǵan, kórkemligi tómen bir de sózdi tabıw qıyın. Máselen, ekinshi bántte «tappay» redifiniń aldındaǵı «ırǵaq», «bir baǵ», «qulaq» sózleri uyqas ushın qollanılǵan. Olar bir-biri menen pákize uyqasqa túsiwi menen birge qosıqtıń tiykarǵı mazmunın da ózinde jámlegen. Bul sózler búlbilge qarata qollanılǵan hám olarsız qosıqta heshbir pikir pütünligi támiyinlenbegen bolar edi. Olardıń izbe-iz uyqas ushın qollanıwınıń logikalıq tiykarı bar. Olar (ırǵaq—obyekt, bir baǵ—orın, qulaq—subyekt) usılay qollanıw arqalı pikirdiń ósiw izbe-izligin payda etken. Shayır bul qatarlarda tasımallow usılı—metaforalıq usıdan paydalanganın kóriw múmkin. ırǵaq sóziniń obyekt sıpatında alınıwı basqa heshbir shayırdıń shıǵarmasında ushıraspaydı. Shayır abstraktlıq mánige iye sózge zatlıq mazmun beredi. Demek, usı sózler bánttegi qatarlardıń úylesimli birligin de júzege shıǵarǵan. Bunı shayırdıń poetikalıq dúnyasınıń, shayırlıq sheberliginiń ayrıqsha áhmiyetli bir kórinisi sıpatında bahalaw múmkin.

Berdaq shayırdıń «Jaqsıraq», «Xalıq ushın», «Bolǵan emes», «Maǵan ber», «Izler edim», «Búlbil» sıyaqlı qosıqları álle qashan-aq qaraqalpaq poeziyasında klassikalıq shıǵarmalar qatarına qosılıp úlgergen. Olar óz dáwiriniń ádebiy ortalıǵında tálim alıp tárbiyalanǵan shayırdıń kórkem sheberlik dárejesin ańlatıw

menen birge, ózinen keyingi shayırlar ushın úlken tájiriybe hám úyreniw mektebi de boldı. Lirikalıq hám epikalıq poeziyanıń sintezi(birikpesi)nen tuwılǵan bunday shıǵarmalarda sheber kompoziciyalıq birlik shıǵarma syjeti menen mazmunına joqarı kórkemlik baǵıshlaydı. Ádette, shayırdıń bul qosıqlarınıń kólemi úlken bolǵanı menen, olarda pikir shashırandılıǵı kózge taslanbaydı. Jırawlar poeziyasınan keyin sap lirikalıq poeziyaǵa ótiwde hám onı rawajlandırıwda Ájiniyaz shayır menen birge Berdaq dóretiwshiligi kópir xızmetin atqarǵanın da atap ótiw kerek. Shayırdıń:

Ótken Arastu, Aflatun,
Jaratıp ilimniń kántin,
Sheshiw ushın pikir bántin,
Men maǵrifat izler edim¹,

— degen qatarları kóp ǵana shayırlar ushın poeziyaǵa baratuǵın soqpaqtı siltewshi belgi, kórsetkish boldı. Bunday qatarlardıń jaslarımızda joqarı mánawiyattı qalıplestiriwge kúshli zárúrlík tuwılıp atırǵan búgingi kúnde áhmiyeti jáne de artadı.

Biraq, tilekke qarsı, biz joqarıda atap ótken qosıqlarında da Berdaqtıń haqıyqıy qálemimen dóregen joqarı kórkemliktegi poetikalıq qatarlar menen birge Berdaqtıki dep aytıwǵa tiliń barmaytuǵın qosıqsımaq qatarlar da ushırasadı. Durıs, kóplegen úlken talant iyelerinde de kórkemligi júdá joqarı hám pás shıǵarmalar ushırasıp turadı. Biraq, bir shıǵarmanıń ishinde joqarı kórkemliktegi hám sayız qatarlardıń ushırawı Berdaq sıyaqlı shayırlar ushın múmkin emes jaǵday. Bul haqqında klassikanıń jankúyerleriniń biri, XX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń klassigi I. Yusupov ta óz waqtında eskertken edi: «Gáwhardı oǵan jabısqaq basqa qosımtalardan tazalamas sheli, ol jılwanbaydı. Sol degendey, Berdaqtıń hasıl miyrasların shań-qońlardan, shóp-shardan arshıp, xalıqqa shayırdıń gáwharday hasıl óz sózlerin beriwimiz lazım. Qashanda da, xalıq awzınan jıynaldı degen sózdiń arasında bunday qosımtalar boladı. Bunı serlew, ayırıp tanıw alım hám ádebiyatshınıń biliminen góre, bálki estetikalıq sezimi, talǵamı dárejesinen kóbirek ǵárezli. Izertlewshide «kórkem sózdi shálkem sózden» ayırıp tanırılıq

¹Berdaq. Saylandı shıǵarmaları, Nókis, 1997, 43-bet.

estetik talǵam bolsa, bul wazıypanı ilimge qılap keltirmey atqarıw qıyın emes»¹. Demek, Berdaq shayırdıń shıǵarmaların baspaǵa tayarlaǵan waqıtta oǵan tekstologiyalıq tallaw júrgize alatúǵın, poeziyanı jaqsı túsinetuǵın adamlar bassılıq etkeni maqul boladı. Bunnan tısqarı, Berdaq shayırdıń shıǵarmalarınıń sanın hám kólemin kóbeytiw ushın oǵan tiyisli emes, kórkemlik qunı tómen shıǵarmalardı da qosıwǵa meyillik te joq emes. Shayır dóreiwshiliginiń qunın onıń shıǵarmalarınıń sanı yamasa kólemi emes, al kórkemlik dárejesi belgileytuǵınının umıtpawımız lazım.

Ulıwmalastırıp aytqanda, Berdaq shayır poeziyası, shayırdıń poetikalıq dúnyası ele ashılmaǵan sırlı dúnya sıpatında qala beredi. Onı úyreniw, izertlew alımlardıń isi. Al, ápiwayı oqıwshı onnan nár alıp, ruwxıy shólin qandıradı. Onıń shıǵarmaların oqıw arqalı ulıwma insanıyılıq ruwxıy qádiriyatlarǵa barar soqpaq aydınlasa beredi.

Milliy ádebiyatımızdıń ullı bayteregi Berdaq shayırdıń ádebiy miyrasların ele de tereńrek úyreniw hám onı keń jámiyetshilikke tanıtıw búgingi kúngi eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Sebebi, xalqımız mádeniyatınıń, ruwxıy-estetikalıq turmısınıń, mánawiy-ádebiy ǵáziynesiniń bir bólegi tikkeley Berdaq shayır dóreiwshiligi menen baylanıslı. Berdaq shayır xalqımızdıń milliy ádebiyatın hám sonıń menen birge, milliy kórkem mádeniyatın da rawajlandırıwda úlken úles qosqan klassik shayır esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Berdaq shayırdıń ne ushın demokrat shayır ekenligin túsindiriń. Realist shayır ekenliginiń tiykarǵı belgileri nede kóri-nedi?
2. Berdaq Ǵargabay ulı dóreiwshiligin ideyalıq-tematikalıq jaq-tan qalay jikleymiz?
3. Berdaqtıń realist shayır ekenliginiń tiykarǵı belgilerin sıpatlap beriń.
4. Berdaq shayırdıń qanday keń kólemlı dástanlıq shıǵarmaları bar?
5. Sizińshe, Berdaq ne ushın klassik dep ataladı?
6. Berdaq shayırdıń hayal-qızlar temasındaǵı bir qosıǵın yadlaw.

¹Berdag. Saylandı shıǵarmaları, Nókis, 1997, 9-bet.

MAGAN BER

Bársheni yaratqan qádir qudayım,
Bersen bul bendeñe haqlıq jolın ber,
Igri júsem artar meniñ gúnayım,
Bul qálbime tuwrılıqtıń nurın ber.

Pálek gárdishinen etsem shikayat,
Tıńlağanğa hásiretli bir hikayat,
Jábri-japam bolıp tur biynihayat,
Zibanıma ádalatlıq húkmin ber.

Bay dáwletin bergil, biygam jasayın,
Nesiybe ırısquımdı moldan asayın,
Ármansız oynayın, súyip qushayın,
Mağan dúnya jánnetiniń húrın ber.

Ústinen jol berse ne teñiz-dárya,
Meni tozdırmasa ne zaman girya,
Mıń jıldan soń qanday boladı dúnya,
Kóreyin, Luqmannıń uzaq ómirin ber.

Dúnyada tilsimler sırın ashpağa,
Ráfrat minip, jerden kókke ushpağa,
Dushpandı óz zindanına baspağa,
Jer-kóktegi Súláymannıń hámirin ber.

Túrkistan, Xorezm-máskanımen meniń,
Bes qala, teñizdiń átirapı-elim,
Ayshı-áshiret, arızw áyleydi kewlim,
Mağan da dáwletli insan ómirin ber.

XALIQ USHIN

Jigit bolsań arısladay tuwılğan,
Xızmet etkil udayına xalıq ushın,
Jigit bolsa arısladay tuwılğan,
Heshqashan da jumıs etpes ózi ushın.

Jetersen muratqa xızmetler etseń,
Elatıń siltese ğayrı elge ketseń,
Dushpannıń hárqashan basına jetseń,
Ayanbaǵıl xızmetińdi xalıq ushın.

Berdimurat, oylap aytqıl sózińdi,
Kóterme lap urıp, tek te ózińdi,
Qızartpaǵay xalqıń seniń júzińdi,
Qoldan kelse xızmet etkil el ushın.

Jigit bolar jigit adam ertedi,
Aytqan sózin paldan sheker etedi,
Aytsa bir sóz ıqrarına jetedi,
Soǵan megzes xızmet eter xalıq ushın.

Aqıl adam sózler ertpes izine,
Shóp salmas yarınıń hárğiz kózine,
Baqmas námáhremniń hasla júzine,
Shular xızmet eter bárha xalıq ushın.

Ermes jaqsı pısıqlardıń sózine,
Kóp berilmes óz basınıń házine,
Ğayrat berip ólgeninshe ózine,
Xızmet eter mudam ullı xalıq ushın.

Jaqsınıń úyine adam kóp keler,
Jaman bolsa onıń kózi jep keler,
Qurı tili menen «aǵa» — dep keler,
Bular xızmet etpes heshwaq xalıq ushın.

Doslıq penen hárbir iske taq tursań,
Jan ayamay el-jurt ushın is qılsań,
Qayǵılanbay ullı iske qol ursañ,
Sonda meniń kewlim piter xalıq ushın.

Ğosh jigittiń mádet bolsa elatı,
Hesh waqıtta kemlik qılmas quwatı,
Izinde qaladı jigittiń atı,
Qalıs xızmet etse eger xalıq ushın.

Jaqsı adam sóz mánisin ańlaydı,
Jaman adam pasıq sózdi tıńlaydı,
Aytsañ hárgiz aqlıńdı almaydı,
Kewlim meniń wayran bolar sol ushın.

BÚLBIL

Sheńgelge qonǵan búlbildiń,
Shımshıq qurlım sáni bolmas,
Íshqısında qızıl güldiń,
Sayrasa dármanı bolmas.

Pári túsip qıyaǵınan,
Sıyqı ketip sıyaǵınan,
Tiken tırnap ayaǵınan,
Qanatqanda qanı bolmas.

Jılan ańlıp jılǵa saydan,
Jılıp kelse anadaydan,
Shól búlbili bilsin qaydan?
Shaqsá onıń emi bolmas.

Bardıń isi párman menen,
Joqtıń isi árman menen,
Zarı-giriyan bolǵan menen,
Kewlińniń qumarı bolmas.

Sultan bolma ǵayrı elde,
Shopan bol tuwǵan jerinde,
Shaǵala qus óz kólinde,
Sharqıldamay sáni bolmas.

AQMAQ PATSHA

(Dástannan úzindi)

I

Iye bolıp altın taxtqa,
Záhárin jayıp sonsha xalıqqa,
Salıp kóplerdi qullıqqa,
Ne patshalar ótken eken.

Qálewinshe súrip dáwran,
Ĝáziynesi bolıp álwan,
Ataĝı asqan ĝarrı xan,
Kóp jıllar soraĝan eken.

Kúnlerden kúnler ótkende,
Jıl ótip, aylar jetkende,
Jası seksenge kelgende,
Patsha awırıp ólgen eken.

Ĝarrı xan dúnyadan ótti,
Tajı-taxtın taslap ketti,
Ulına patshalıq jetti,
Ullı taxtqa mingen eken.

Mindi bala altın taxtqa,
Kóp quwandı kelgen baqqa,
Aybaltanı uslap shaqqa,
Ata jolın quwĝan eken.

Keldi sonda on segizge,
Tústi zulımlıq minezge,
Barmaq penen túrtip kózge,
Kútá zalım bolĝan eken.

Qáhárlenip belin buwdı,
Tındırdı hám aqqan suwdı,
Atasınıń jolın quwdı,
Onnan da ótkergen eken.

Boldı qasında aqılgóy,
Tilegi onıń-adam ólgey,
Arzı aytqanlar kóp kelgey,
Dep tilek tilegen eken.

Oqıdı patsha jasınan,
Ketpey mollası qasınan,
Taymadı dáwlet basınan
Talabı órlegen eken.

Qansız sup-sulıw boldı júzi,
Záhár boldı aytqan sózi,

Dáwletke toymadı kózi,
Kútá górqaw bolǵan eken.

Keldi sonda on toǵızǵa,
Zeyni ketti sulıw qızǵa,
Ayttı bul oyın birazǵa,
Ashıqlıqqa túsken eken.

Barlıq xalqını jıydırıp,
Húkimin jónsiz sıydırıp,
Sırtınan neke qıydırıp,
Qırq sulıwdı alǵan eken.

Nápsi ne aytsa, qashpadı,
Elden qız jıya basladı,
Barınsha kewil xoshladı,
Arıwlarıdı qushqan eken.

Jas edi barlıq alǵanı,
Sırtınan neke qıyǵanı,
Jıladı zorlıq qılǵanı,
Kóbi azapta ólgen eken.

Toymadı xalıqtıń sulıwına,
Keyninde at qalıwına,
Ústi-ústine alıwına,
Patsha talap etken eken.

«Sulıw bolsa jurttan asqan,
Ráwıshli shuǵla shashqan,
Eglenbesten barın uslań!»
Dep ol hámir etken eken.

«Sulıw jolına dúnya mal,
Aytqan sózime qulaq sal,
Bermese, zorlap tartıp al, —
Patsha hámiri!» — degen eken.

Jasawıllar bunı tıńlap,
Sóz-júyesin bilip-ańlap,
Alamız dep bilip qızdı tańlap,
El aralap shıqqan eken.

Patsha qaldı maqul kórip,
Aq otawdıń artın kórip,
Qırq qız benen dáwrán súrip,
Retme-ret qushqan eken.

Qosıp tigip Quwlı kólge,
Qosıla almay qalıń elge,
Shıjım talın buwıp belge,
Bir balıqshı júrgen eken.

Jaman qosı bolıp pana,
Ushırasıp bunday halğa,
Minip alıp jeken salğa,
Kólge awın salğan eken.

Suwı tasıp, bolsa oyın,
Aq balıqtıń kórip toyın,
Onlap, júzlep buğa moyın,
Ol awınan alğan eken.

Qara qasları qıyılğan,
Sulıwlıq dańqı jayılgan,
Awzı oymaqtay oyılğan,
Jalgız qızı bolğan eken.

Reń bergen qoymay mindi,
Shağılıstırğan ay hám kúndi,
Jarıq qılğan qara túndi,
Misli gáwhar bolğan eken.

Shashı qara, jupqa dodaq,
Beli bir qısım, aq-tamaq,
Uzın boylı hám keń qushaq,
Peri kibi bolğan eken.

Kelbetlenip kelgen boyı,
Artıq hám de aqıl-oyı,
Bolmay lekin ıǵbal toyı,
Ómiri zaya bolğan eken.

Atasına kómek bolıp,
Kúni menen kóldi sholıp,
Boyğa jetpey güldey solıp,
Kóp azaplar kórgen eken.

Bir keshe oynap-kúlalmay,
Jaynatıp kiyim kiyalmay,
Teñ qurdas penen júre almay,
Elden erek ósken eken.

Dárttiń ústine dárt boldı,
Qapladı qayǵı kewildi,
On jasında sheshesi óldi,
Gúlim jetim qalǵan eken.

Jetim qaldı anasınan,
Ayrıldı ol panasınan,
Kózi arılmay jasınan,
Qayǵı menen júrgen eken.

Joldas qılıp qayǵı-dártti,
Jılap-sıqlap kúni ótti,
Tolıstı, Gúlim erjetti,
Atası qartayǵan eken.

Kewilde qayǵı-ármanı,
Bolmay basında dármanı,
Ketip dizden hal dármanı,
Atası qartayǵan eken.

Atasınıń qalıp kózi,
Zapırandek solıp júzi,
Bir atawda jalǵız ózi,
Ǵarrı atasın baqqan eken.

Qızımniń baxtı ashılmay,
Ústine dúrler shashılǵay,
Óz súygenine qosılmay,—
Dep ǵarrı tilegen eken.

Qızı kirletpey kiyimin,
Sorap künde bilmegenin,
Úyretip ol hám bilgenin,
Shúnkildesip júrgen eken.

Qızı salıp aw-duzağın,
Aldı kóldiń aq shabağın,
Hám ash qılmadı tamağın,
Ata ırazı bolğan eken.

Tıyıp ğarrı kózdiń jasın,
Sájdesine qoyıp basın,
Berip qızğa pátiyasın,
Haqqa duwa qılğan eken.

Qız atasın qádirledi,
Soqırılığın bildirmedi,
Kese shópke ildirmedi,
Pákizelep kútken eken.

Qız toqıp jeken shıptanı,
Dúzedi qamıs shatpanı,
Tasladı góne látteni,
Óz isine puqta eken.

Mákanlap kóldiń jağasın,
Qıspalap qamıs shatpasın,
Toqığan shiyin, shıptasın,
Ol qosına tutqan eken.

Shılımtal esip ákesi,
Usı bolıp eter isi,
Qosıp kúshlerin ekisi,
Kóp shıpta toqığan eken.

Solayınsha ol kúneltti,
Atasın tárbiyat etti,
Tal shıbıqtay boyğa jetti,
Aqılı ziyrek bolğan eken.

Qol-ayaq jipsiz matawda,
Shúkir etip deni sawda,
Altı jil usı atawda,
Qız hám ata turǵan eken.

Qas qarayıp, kún batqanda,
Japalaq qanat qaqqanda,
Quslar uyqıǵa jatqanda,
Shaxdan adam kelgen eken.

Xannan kelgen jasawıllar,
Elden saylap qız alǵanlar,
Ázzige zorlıq qılǵanlar,
Bul atawǵa kelgen eken.

Haqtan bir tilep tilegin,
Kóterip qarap iyegin,
Dastıq qılıp aq bilegin,
Qız qosında jatqan eken.

Búlk-búlk etip aq tamaǵı,
Kelbetlenip keń qushaǵı,
Batıp tulımda monshaǵı,
Bir qırınlap jatqan eken.

Ózinen basqa úyinde,
Eki ayaǵı górinde,
Ákesi bayǵus tórinde,
Uyqılamastan jatqan eken.

Qamıs qosınıń ishinde,
Uyqıda jatqanda túnde,
Jaman tús kórip túsinde,
Qız kútá hawlıqqan eken.

Oratılıp moyınına,
Qısım etip jas janına,
Bir qara jılan qoynına,
Shubatılıp kirgen eken.

Ketpestey etip esinen,
Qanın qashırıp túsinen,
Shaqtı súr jılan tósinen,
Qız shorshıp oyanğan eken.

Bildi atası bul isti,
«Qızım oyıńa ne tústı,
Kórdiń be jaman álbesti,
Nege turdıń?», — degen eken.

«Kózim joq men bir soqırman,
Jerdı qarmalap otırman,
Paymanam tolğan paqırman,
Dárt bolmaǵay», — degen eken.

Qapa qılmay qız atasın,
Qushaqladı súyep basın,
Súrtti tógilgen kóz jasın,
«Muńaymaǵıl», degen eken.

«Ózińnen ólmesem burın,
Bul isim ketpese qırın,
Jan ata tabarman jónin,
Qapalanba» — degen eken.

«Kóter atajan basıńdı,
Aǵızba kózden jasıńdı,
Ólgende kórgen qızıńdı,
Qapa etpe», — degen eken.

Sol máhálde ayday arıw,
Denesine jıyıp qarıw,
«Bul jerlerge dushpan darıw,
Qıyın bolar», — degen eken.

Qız atasın jubattı da,
Jatqızdı jaylap jayına,
Kelip ózi de ornına,
Dastıqqa bas qoyǵan eken.

Shaqırısqañ birin-biri,
Ájeptáwir istiń túri,
Shapqañ atlardıń dúbiri,
Qulaǵına kelgen eken.

Tikke turdı tóbe shashı,
Kórgen tús kelmedi qayshı,
Jayıwlı qaldı qulashı,
Dizden dimar ketken eken,

Dirildesip ushqanday qus,
«Há qaydasań, berman awıs!»,
«Qosı mıńda» degen dawıs,
Jaqınlasıp kelgen eken.

Sol waqta qız betin burdı,
Bir bále boların bildi,
Esigin hám ishten ildi,
Támbini nıq basqañ eken.

Ne aytsa bárin esitti,
Qoymay bekitti tesikti,
Tepti jawshılar esikti,
Buzıp kirmek bolǵan eken.

Qızdaǵı kúshin jıynadı,
Shıbın janını qıynadı,
Úyinde náirse qoymadı,
Bárin támbi qılǵan eken.

Soqır ǵarrı da búkshiyip,
Saldı qarıwını kekshiyip,
Boyın taslap, basın iyip,
Esikti uslap turǵan eken.

Kóp eken kelgen zulımlar,
Ay baltasın urdı olar,
Ishte qorqıp turdı bular,
Janǵa qısım qılǵan eken.

Baqıradı: «Esikti ash!
Ashpasań ettik quwırmash,
Tez ólerseń jayıp qulash, —
Dep badabat urǵan eken.

Jaw niyetin bildi anıq,
Shahdan kelgenine qanıq,
Taǵı kúshin jıynadı nıq,
Esigin beklegen eken.

Shıdam bermey sonsha kúshke,
Eńbekleri ketip eshke,
Mańlaysha quladı ishke,
Jasawıllar kirgen eken.

Birden baslap buzıq jolın,
Qaradı da ońlı-solın,
Sulıw qızdıń uslap qolın,
Baylamaqshı bolǵan eken.

Sonda qız qattı jekirdi,
Tórine qarap sekirdi,
Qolına balta kóterdi,
Qattı qáhári kelgen eken.

Qorıqtı sol waqta kelgenler,
Qostı buzıp hám kirgenler,
Kózi alarǵan menmenler,
Samsaz bolıp turǵan eken.

Dedi qız: «Qáne aytıńız,
Bardı qanday jumısıńız?
Bolmasa keyin qaytıńız,
Bul ne zorlıq?», — degen eken.

Sonda birewi sóyledi:
— Bizler shaxdan keldik, — dedi, —
Patsha jiberdi bizlerdi,
Sizdi sorap, — degen eken.

Esittik seniń dańqırdı,
Gúlim qız derler atırdı,

Bilemiz haslı zatıñdı, —
Dep marapat bergen eken.

— Gózzal ekenseñ kelisken,
Kewliñdi óziñ beripseñ,
Xanniñ túsine enipseñ,
Aparamız, — degen eken.

— Sizge ashıq patshayımız,
Siz bolasız xanshayımız,
Altın saraydur jayıñız,
Shaxım qushar, — degen eken.

Dedi qız sonda: — uyatsız,
Júzleri qara iymansız,
Ata-anası qádirsiz,
Sandalamañ! — degen eken.

— Uyatı joq, pikiri ala,
Aytıp turğan gápin qara,
Qalay sıylasın puqara,
Sizdeylerdi, — degen eken.

Aytıp barıñ shaxımızğa,
Qulaq salsın ahımızğa,
Endi bizdey jetim qızğa,
Gezek jetip qaldı ma eken.

Patshamız ne bolğan ózi,
Qatıñğa toymay ma kózi,
Jaqında alğan qırq qızı,
Kempir bolıp qaldı ma eken?

Duway sálem deñ xanıma,
Qayılmız jawshılarına,
Qoysın meni óz halıma, —
Dep qız tilek etken eken.

Jawshı qaytpadı raydan,
«Sen sonshama shıqtıñ qaydan?»

Kópdur elde sendey shaytan», —
Dep bári umtılǵan eken.

Serlep istiń piter jaǵın,
Salıp bular aybaraǵın,
Siltey almay jaw-jaraǵın,
Uslamaqshı bolǵan eken.

Qızdıń qolında baltası,
Oń jaǵında tur atası,
«Usı emes pe dep ortası?»
Qız kerilip urǵan eken.

Balta tiygen soń basına,
Kele almay qızdıń qasına,
Hám de túsip shalqasına,
Jer qushaqlap qalǵan eken.

Sonda bir juwan qarını,
Almaq ushın ol arını,
Bir urdı soqır ǵarrını,
Qız abaysız turǵan eken.

Ǵarrı paqırda ne hal bar,
Sum ólimnen keldi xabar,
Aqiretke etip sapar,
Ǵarrı paqır ólgen eken,

Aybatlanıp sulıw sonda,
Aǵıp ketti qızıl qan da,
Ayarlıq qalmadı janda,
Beldi bekkem buwǵan eken.

Urdı kerilip birewin,
Tayaq qılıp jan tirewin,
Endigi qalǵan ekewi,
Betley almay turǵan eken.

Xan buyırǵı biliń sonda:
Qız asaw bolsa da qanday,
Aq tánine jara salmay,
Ákeleseń, — degen eken.

Olar sonda esikti ashtı,
Qorıqqanınan bári sastı,
Atlarına mine qashtı,
Ilaj tabalmağan eken.

Kól etip kóziniń jasın,
Joǵaltıp Gúlim panasın,
Aq juwıp marhum atasın,
Kól boyına qoyǵan eken.

ÓTESH ALSHÍNBAY ULÍ

(1828—1902)

Ádebiyattıń tolqınlı dáryyası óziniń ullı jazıwshı, shayırları menen tolıp tasıp turadı. Bul dáryanıń keń qulash jayıp, máwıj urıp aǵıwında bul insanlardıń miynetlerin úlken maqtanış penen sóz etemiz. Usınday ullı tulǵalardan XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń kórkem sóz sheberleriniń biri Ótesh shayır bolıp tabıladı. Ol ómiri dawamında ádebiyattıń tatlı suwın júregine sińdirip jasaǵan insan. Shayırdıń ómiri haqqında maǵlıwmatlar biziń dáwirimizge shekem tolıq jetip kelmegen. Ol haqqında maǵlıwmatlar 1930-jıllardan baslap xalıq arasınan jazıp alınıp, baspa sóz betlerinde járiyalana basladı. Bul arqalı biz Ótesh shayır xalıqtıń súyikli perzenti, hárbir insan kewlinde mángi saqlanarlıqtay orın iyelegenligin biliwimizge boladı. Shayır óz dáwiriniń ullı sóz zergeri boldı. Onıń ómiri bir qatar qıyın waqıyalar menen ótti. Qosıqlarında kóbirek insan kewliniń hásireti anıq sezilip turadı. Ol óziniń jasaǵan jerlerin, babaları, zamanlasları haqqındaǵı maǵlıwmatlardı birqansha qosıqlarında bayan etedi. Ásirese ol «Ótti dúnyadan» qosıǵında ómiriniń eń bir áhmiyetli dáwirlerin sáwlelendirep beriwge háreket etedi. Bul qosıq mazmunında shayır Jiyen jırawdı babam, Kúnxojanı usta-zım, al Berdaqtı zamanlas dostım dep aytıp ótedi. Mısalı:

Jiyen babam sol zamanda er boldı,
Kemalǵa kelgende ol hám xor boldı,

Óldi Jiyen eliwde tórt jasında,
Árman menen babam ótti dúnyadan.

Sonday-aq, shayır «Jetermen» qosıǵında jer atamaların atap ótip, óziniń jasap ótken topıraǵı haqqında maǵlıwmat keltiredi:

Arjaǵı kól dala, qublası Írza,
Qamısı joq kóp-kombek bárisi taza...
...Arqası Terbenbes, qublası Aq qum,
Óter boldım, mine, ashılmay baxtıım...

Shayırdıń bunnan basqa da «Kók ózek», «Asarman» qosıqlarında jasap ótken aymaqları haqqında keltirgen qatarları joqarıdaǵı pikirlerin tolıqtıradı.

Ótesh shayır qosıqlarında watandı súyiw, elin sırtqı jawlardan qorǵaw, xalıqtı eziwshilerdi ótkir sınaǵa alıw, hayal-qızlar turmısın sáwlelendiriwshi ideyalar keń orın iyeleydi. Ol «Shermende», «Izimbet», «Yańlıdı» qosıqlarında xalıqtı ayawsız túrde jazalaǵan ayırım insandırdı ótkir sınaǵa alıp, qılmıs háreketlerin áshkaralaydı. Shayır mudamı ádalatlıq tárepinde boladı. Mısalı, onıń «Yańlıdı» qosıǵında Ermekbaydıń insanıylıqtı umıtqanlıǵı, eldegi jetimlerge mensinbewshilik názeri menen qaraw, ózin joqarı dep biliw sıyaqlı jaman illetlerdi ótkir sınaǵa alınadı:

Bálki, alsaq Ermekbaydı,
Názeri kún menen aydı,
Oylamasa olay-bulaydı,
Etken isi iyt yańlıdı.

Eki jetimdi yıǵlatqan,
Qara baǵrını daǵlatqan,
Tek te insan qıp yaratqan
Ermekbay dońız yańlıdı.

Ádalatlı bolıw, miynet penen baxıtqa erisiw bul biybaha gáziynege teń. Amanatqa qıyanet etiw, birewdiń haqısın jew — bul insan kewliniń qarangılıǵı. Kewil jaqtı bolıwı ushın eń dáslep islengen hadal miynetti durıs bahalay biliw kerek. Usınday pikirlerdi shayır óziniń «Shermende» qosıǵında ayqın bayanlap beredi. Bunda Molla Izimbettiń hiylekerligi, dúnya-mal ushın insanıylıqtı umıtıwı, óz xızmetkerleriniń haqısın bermewi, túrli

sebepler tawıp, gúnasız insanlardı ayıplawı sıyaqlı waqıyalar sóz etiledi. Mısalı:

Diyqannıń haqısın bermeseń,
Adam shelli sen kórmeseń,
Raxmet, xızmetker, demeseń.
Adam júrer me, shermende.

Ótesh shayırdıń bunnan basqa da násiyatlıq xarakterge iye qosıqları da kórkem obrazlı hám tereń mazmunlı etip súwretlengen. Bunda «Bolar», «Ur», «Qarız alma», «Sáwmeymen» sıyaqlı qosıqların atap kórsetiwge boladı. Bul qosıqlarında shayıır jamanlar izine ermewdi, aqılsız bolmawdı, xalıq aldında hadal miynet etiwdi, jaqsılıqtıń joldası bolıwdı, márt, batır azamatlardıń tutqan jolın dawam ettiriwdi násiyatlaydı. Mısalı, «Bolar» qosıǵında jaqsılıq hám jamanlıq arasındaǵı qarama qarsılıqtı, sonday-aq aqıl hám de aqılsızlıqtıń belgilerin belgili bir qatarlarǵa sińdirip bere aladı:

Jaqsı menen júrseń uzaq jollarǵa,
Ólgenshe qádirdan járdemshi bolar,
Jaman menen shıqsañ uzaq jollarǵa,
Jábiriw-japaǵa kómekshi bolar.

Sonıń menen birge, shayırdıń «Qarız alma» qosıǵında bolsa orınsız aqılǵa qulaq túrmewdi, jamanlardan násiyat almawdı, adamgershilikli insan bolıwdı sóz etedi. Mısalı:

Úlgi alarsañ aqıl moldan,
Tuwra baslap júrse joldan,
Xızmet isle soǵan qoldan,
Jamanlardan aqıl alma.

Jaqsı aytar rasın,
Hár adamǵa miyrasın,
Hárбір sózleri qorǵasın,
Ol adamnan qashıq bolma.

Álbette, shayırdıń násiyat formasındaǵı qosıqları búgingi kún hám de keleshek áwlad tárbiyasında úlken áhmiyetke iye shıǵarmalar bolıp tabıladı.

Ótesh shayır dóretiwshiliginde hayal-qızlar teması da kórkem bayanlanadı. Ol sol zamandaǵı hayal-qızlardıń jasaw turmısı, huqıqı, teńsizligi haqqında muń menen jırlaydı. Ol dáwirde qızlarımızdıń erkinligi ózinde bolmaǵan. Mal-dúnyasına isengen ayırım jaman insanlar qızlardı ápiwayı buyımǵa teńep satıp alǵan, sonday-aq dástúr dep jas qızlardı kishkeneliginen tanımaǵan adamlarına atastırıp qoyıp, jası jetpesten burın turmısqa beretuǵın bolǵan. Bunday miyrimsizliklerdiń gúwası bolǵan shayır ishindegi toǵanısların tek ǵana qaǵazǵa túsirip, kewlindegilerin jaza alǵan. Onıń hayal-qızlarǵa arnalǵan hárbir qosıǵında qızlardıń ishki kewil keshirmeleri ayqın sáwlelenip turadı. Mısalı, onıń «Qızlar» qosıǵında qızlardıń orınlanbaǵan ármanları tómendegishe bayanlanadı:

Qız kemalǵa kelip dáwranlar súrse,
Dúnyanıń shad bolıp ráhátin kórse,
Kewlini qosqanǵa sawdasın berse,
Ármanı joq bul dúnyada qızlardıń.

Shayır «Gúlziyba» qosıǵında bolsa qaraqalpaq qızlarınıń sulıw kelbetin, ádep-ikramın, húrmetin, Gúlziybanıń portretin gewdelendirip kórsetip beriw arqalı táriyplep beredi. Mısalı:

Kúygelek kibi kózleri,
Shiyrinnen sheker sózleri,
Húr kibi báhár júzleri,
Gúlziyba qız gúl yańlıdı.

Ǵárip ashıq Shaxsánemdey,
Baqshada ashılǵan güldey,
Láyli menen Májnúndey,
Mısalı Shiyrin yańlıdı.

Shayır Ótesh Alshınbay ulı shıǵarmalarında óz dáwiriniń jámiyetlik qarama-qarsılıqların, xalıq turmısın, insanlar táǵdirin, ádalatsızlıqtı jırladı. Ol ómiri dawamında tek ǵana xalqımınıń búgingi hám erteńgi kúni dep jasadı. Jaqsı künlerdi ańsadı. Jaslardı ilimli hám bilimli bolıwǵa, joqarı adamgershilik sezimlerdi qádirlewge baǵdarlawshı ideyalardı alǵa súrdi. Juwmaqlap aytqanda, shayırdıń dóretpeleri búgingi kúnniń jas áwladlarına tárbiya mektebi boları sózsiz.

Sorawlar hám tapsırma

1. Ótesh shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligi neshinshi jılları izertlene basladı?
2. Ótesh shayırdıń «Shermende» qosıgınıń mazmunı qanday?
3. Ótesh shayırdıń ómiri haqqında maǵlıwmatlar qaysı qosıqlarında bayan etiledi?
4. Ótesh shayırdıń hayal-qızlar turmısına baylanıslı shıǵarmaları qaysılar?
5. Shayırdıń «Ótti dúnyadan» qosıgınıń mazmunın aytıp beriń.

Ótesh Alshınbay ulı

GÚLZIYBA

Kúygelek kibi kózleri,
Shiyrinnen sheker sózleri,
Húr kibi báhár jüzleri,
Gúlziyba qız gúl yańlıdı.

Qası jayday, kirpigi oq,
Hesh jeriniń múltigi joq,
Merekede ataqlı shoq,
Periniń kórki yańlıdı.

Qarshıǵaday qıyallanıp,
Iytelgidey moynın salıp,
Hár qádeminde jan alıp,
Biyhuwsh eter nur yańlıdı.

Yupqa dodaq, bádeni aq,
Álewmetler salın qulaq,
Tawdan aqqan yaki bulaq,
Sıldır aqqan suw yańlıdı.

Kórseńler biyhuwsh etedi,
Aqlı-qıyalın ketedi,
Pámiń kórgennen jetedi,
Kórkemligi gúl yańlıdı.

Shiyrin-sháker tamǵan palı,
Kelse qız-jigit ıǵbalı,

Adamzat emes shubxalı,
Haq bezergen yańlıdı.

Kórseń gúl jüzleri yangan,
Jállad kózi aqlıńdı alǵan,
Qatarınan artıq tuwǵan,
Lashın, aq suńqar yańlıdı.

Birinen biri ziyada,
Aqlı da teńiz, dárya,
Yalǵanshı faniy dúnyada,
Mısalı tap húr yańlıdı.

Sımday buralǵan belleri,
Shiyrinnen sháker tilleri,
Aytısar húr dep elleri,
Máhiytabanday¹ yańlıdı.

Hárbir istiń bilip parqın,
Jetkersin aytıp dańqın,
Bayan etsem eli-xalqın,
Qızdıń sholpanı yańlıdı.

Ózimdiki bolsa deyseń,
Aǵa begler, barıp kórseń,
Bir saat, bir maydan júreseń,
Esilgen jipek yańlıdı.

Kózi nurdan jaralǵanday,
Sóylese miyriń qanǵanday,
Kórmegenler tań qalǵanday,
Láyli-Májún húr yańlıdı.

Lábi altınnıń puwınday,
Hám de altınnıń suwınday,
Náganda shıqpasa bunday,
Bul sulıwday kim yańlıdı?

¹Máhiytaban — tolǵan ay sıyaqlı.

Kórseń hayranda qalarsañ,
Sol dep dárbeder bolarsañ,
Bir kórseń shaqaq urarsañ,
Yusip-Zuleyxa yańlıdı.

Ǵárip ashıq Shaxsánemdey,
Baqshada ashılǵan gúldey,
Láyli menen Májnúndey,
Mısalı Shiyrin yańlıdı.

Ótti ashıq bolıp Farhad,
Zamanında onnan zıyat,
Kórmegendi aytıw uyat,
Gúlziyba qız gúl yańlıdı.

Qızdıń qıyalı jan alar,
Eki qolın kóksine salar,
Jigitler jan dep jalbarar,
Mısalı, húr peri yańlıdı.

Ótermen fanıy dúnyadan,
Jolında tasaddıq shiyrin jan,
Mısalı Bahram-Gúlándam¹,
Megzes etseń húr yańlıdı.

Ayta bersem sózlerim kóp,
Jigit te kóp, qızlar da kóp,
Aytsa Ibrahim-Adham² dep,
Onıń jolı din yańlıdı.

Fanıy dúnya biybahaday,
Bir-birine kún menen ayday,
Hámra menen Húrlixaday³,
Soday sulıw húr yańlıdı.

¹Bahram-Gálándam — Shıǵıs xalıqları dástanı qaharmanları.

²Ibrahim-Adham — diniy dástannıń qaharmanı.

³Hámira-Húrliqa «Ashıq-Hámira» dástanı qaharmanları.

Altı san alashtıń kórki,
Onday qız boldı ma bálki,
Adam ótti neshshege belli,
Kórseń Qızjipek yańlıdı.

Sóylemekke tilim qayım,
Yar bolğay quday hár dayım,
Ashıq-mashıq Qızmúnayım,
Gúlziyba qız shul yańlıdı.

BOLAR

Jaqsı menen jürseń uzaq jollarğa,
Ólgenshe qádirdan járdemshi bolar,
Jaman menen shıqsañ uzaq jollarğa,
Jábiriw-japağa kómekshi bolar.

Belińe mádetdur, dizeńe quwat,
Atıń shóllegende suwğarar suwat,
Aytqan sózi sháker pal salğan nabat,
Jaqsınıń sonıńday miyrimi bolar.

Jaqsı adam barımıńa baradı,
Wádesinde bárha tayın turadı,
Dushpanınıń mańlayına uradı,
Bárhama olardıń miyrimi bolar.

Ladanlar sóziniń qararı bolmas,
Aytqan iقرارında turarı bolmas,
Ladan adamlarda hasla pám bolmas,
Hárbir sózlerińde anıq daw bolar.

Oylan shayır haqqa usınıp yıǵlap,
Onshama jayqalma kewlińdi daǵlap,
Bir zaman júrmediń ómirińde shaǵlap,
Endi kúni gáriplerdiń ne bolar?

Oylasań aqıl kóp tawıp alarsañ,
Ózińdi alla dep jolğa salarsañ,

Bul zamanda endi qalay qılsań,
Sorlı Ótеш seniń kúniń ne bolar?

Jawdı jeńip ġayratlansa almaġa,
Jawġa qılısh nayza alıp salmaġa,
Er jigít arıslan batır bolmaġa,
Aqılda dáryaday tereń oy bolar.

Oylasań oy jeter bárha alısqa,
Er jigitti keltirmeydi namısqa,
Ot jiberseń dut qopalı qamısqa,
Bári janıp bolġannan soń sap bolar.

...Adamlar bilerler jaqsı, jamandı,
Láwentler bilerler bası amandı,
Jaqsı basshı bolsa ashar dumandı,
Sárkardanıń oy aqılı mol bolar.

Geybir sárkardanıń aqılı az kelir,
Óziniń oyı asqan bilimpaz kelir,
Sózińdi tıńlamas ol kerbaz kelir,
Jaqsı adamnıń aqıl-huwshı mol bolar.

Aqıllılar xalıqtıń ġamın jeydiler,
Begler kúni xalıq penen deydiler,
Bul dúnyanıń ráhátin súydiler,
Jaqsınıń xızmeti xalıq ushın bolar.

Jiyen edi, Jiyrensheden ótkergen,
Aytqan sózin xalayıqqa jetkergen,
Bar maqsetin bilgen adam pitkergen,
Sózleri bizlerge, xalıqqa úlgi bolar.

ÓTTI DÚNYADAN

Qulaq salıp tıńlań doslar sózimdi,
Birneshe adamlar ótti dúnyadan,
Anadan tuwġalı ashpay kózimdi,
Qarańġı dumanda óttim dúnyadan.

Qaraqalpaq óz yurtınan búlgende,
Harıp-sharshap jolda biraz ólgende,
Edilden ayrılıp eńirep búlgende,
Türkistanda babam ótti dúnyadan.

Babam aytar edi sózdiń saltında,
Birneshsheler ótti aldı-artında,
Ata-mákan etip jaylaw yurtında,
Birazları ármanda ótti dúnyadan.

Men óteyin ótkenlerdi ańlatıp,
Azlıgınan elatımdı aqsatıp,
Zor adamlar xanğa sózin tıńlatıp,
Zalımlar shalqıdı fanıy dúnyada.

Qarshıgaday qanatınan qayrılıp,
Júyriklerdey doynağınan mayrılıp,
Noğay bolıp el-jurtınan ayrılıp,
Birazı ármanda ótti dúnyadan.

Jiyen babam sol zamanda er boldı,
Kewili sorlınıń qara jer boldı,
Kemalğa kelgende ol hám xor boldı,
Hayran bolıp Jiyen ótti dúnyadan.

Jiyen, Berdaq, Kúnxoja hám Ájiniyaz,
Solardıń táriypin, Ótesh sen bir jaz,
Dúnyada ómirdi bular súrdi az,
Árman menen men de ótermen dúnyadan.

Biraq, ólsem ırza bolıń elatım,
Jaylawım jalayır, teńiz suwatım,
Keziriw, Kók Ózek kishi elatım,
Jańa jaylaw xosh, qal sen de Óteshten.

Oylanıń shayırlar aldıńa qarap,
Sóz aytıp xalqıńa jaqtını oylap,
Jarıq nurlı jerler bolsa bar baslap,
Árman menen Ótesh óter dúnyadan.

1.3. XIX ÁSIRDİŃ AQIRI HÁM XX ÁSIR BASINDAĖI QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

Bul dáwirde qaraqalpaq xalqı turmısında úlken tariyxıy ózgerisler júz berdi. XIX ásir ortalarında Rossiya imperiyası Orta Aziya xalıqların jawlap alıwdı baslap, bul siyasiy mapazdı 1873-jılı Xiywa xanlıĖın alıw menen juwmaqladı. UsıĖan deyin Xiywa xanlıĖına qarashlı bolıp kelgen qaraqalpaqlar da Rossiya qaramaĖına ótti. Orta Aziyada Qoqan xanlıĖı saplastırılıp, Buxara ámirliĖi menen Xiywa xanlıĖı óz betinshe sırtqı siyasat júrgize almaytuĖın vassal mámleketlerge aylandırıldı. Orta Aziya xalıqları basqarıw orayı Tashkentte bolĖan Túrkiстан General GubernatorlıĖına birlestiriledi. Óz gezeginde gubernatorlıq oblastlarĖa, wálayatlarĖa, bólimlerge, oyazlıqlarĖa, awıllarĖa bólinde. Qaraqalpaqlarda burınĖı biyeler, atalıqlar basqarıw dúzimi saplastırıldı. Ámiwdáryanıń oń jaĖalıĖındaĖı qaraqalpaqlar Sırdárya wálayatınıń Ámiwdárya bólimine (basqarıw orayı Petro-Aleksandrovsk, házirgi Tórtkúl qalası), sol jaĖalıĖındaĖı qaraqalpaqlar Rossiyanıń vassalı Xiywa xanlıĖına qarashlı boldı. Qaraqalpaqlar úlkesinde óndiris xojalıq tarawında ayırım ózgerisler júz berdi. Tórtkúlde, Shımbayda, Xojelide, Qońıratта ruslar járdeminde geypara sanaat kárxanaları, kishigirim zavodlar qurıldı. Rossiya sanatatınıń ónimleri turmısta, úy xojalıĖında kóplep qollanılatuĖın boldı. Degen menen, bunday ózgerisler xalıqtıń sociallıq turmısın hám mádeniy talapların unamlı sheshe almadı. Xalıqtıń tómengi qatlamı, jallanba miynet adamları ele de qorĖawsız boldı.

Bul dáwirdegi qaraqalpaq shayırları usınday tariyxıy hám ádebıy shárayatlarda jasadı hám dóretiwshilik penen shuĖıllandı. Shayırlar Sıdıq Toqpan ulı (1857 — 1917), Qazı Máwlik (Máwdit) Bekmuxammed ulı (1885 — 1950), Ayapbergen Muwsa ulı (1880 — 1936), SeyfulĖabit Májit ulı (1869 — 1938), Ábdıqadir Bekimbet ulı (1860 — 1930), Omar Súyirbek ulı (1879 — 1929) usı dáwir ádebıyatınıń iri tulĖaları esaplandı. Olardıń shıĖarmaları tereń jámiyetlik mazmun, joqarı kórkemlikke iye boldı. Xalıq arasına keń tarqaldı. Olar sociallıq ádillik, joqarı adamgershilik, demokratiyalıq hám aĖartıwshılıq ideyaların jırladı, shıĖarmalarında Patsha Rossıyası hákimshiligine narazılıq sezimleri, bir pútın qaraqalpaq xalqınıń ekige bólinip, bir jaĖı RossiyaĖa, bir

jađı Xiywađa qaraslı bolıwınıń xalıq sanasında qalğan awır izleri, xalıqtıń keleshek táđdiri tuwralı oylar sáwleleniwın taptı.

Ulıwma, XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basındađı qaraqalpaq ádebiyatı ózine tán ideyalıq-estetikalıq ózgesheliklerine iye edi. Xalıq húrmetine múnásip bolğan belgili shayırları boldı. Olar óz shıǵarmalarında xalıq muńın, sherin, onıń qıyın sociallıq jađdayların, tariyxıy sharayatlardı kórkem sáwlelendirdi. Sonıń ushın da XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basındađı ádebiyat ulıwma qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń belgili bir basqıshı, dáwiri sıpatında úyreniledi.

OMAR SÚYIRBEK ULÍ

(1879—1922)

XX ásirdiń basındađı qaraqalpaq jazba ádebiyatında Omar Súiyirbek ulınıń dóretiwshiligi belgili orın iyeleydi. Ol 1879-jılı Aral teńiziniń qubla betinde «Samay» atawında orta dármıyan shańaraqlardıń birinde tuwıladı. Omar shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligi ótken XX ásirdiń 1940-jıllarınan baslap Kósherbay Berdimuratov, Nájim Dáwqaraev, Nawrız Japaqov, Ayımqıl Pırnazarovlar tárepinen úyrenile basladı. Shayırdıń ádebiy miyrasları 1930-jılları Sádırbay Máwlenov hám Shámshet Xojaniyazovlar tárepinen xalıq arasınan jıynalıp, jazıp alınğan hám bul qoljazbalar elege shekem Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi fundamental kitapxanasında saqlanadı. Ásirese, Omar shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha belgili ádebiyatshı alım Ayımqıl Pırnazarov arnawlı izertlewler alıp barıp, shayırdıń qaraqalpaq ádebiyatında tutqan ornın belgilep beriwge salmaqılı úles qostı.

Omar shayırdıń shıǵarmaları ózine shekemgi hám ózi menen zamanlas jasağan Annaqul Mámбетxoja ulı, Sıdıq Toqpan ulı, Qulmurat Qurbanalı ulı sıyaqlı xalıq shayırlarınıń shıǵarmalarına salıstırǵanda ózgeshelenip turadı. Omar Súiyirbek ulı óz dáwiriniń sawatlı adamlarınıń biri sıpatında shıǵarmalarında jallanba miynet adamlarınıń awır turmısın ashıqtan-ashıq súwretlewege, miynetkesh xalıqtıń muńın muńlap, jırın jırlap, ústem klass wákılleriniń zulımlıq háreketlerin áshkaralawğa bađdarlangan. Shayır jaslayınan-aq zeyinli bala boladı.

Ol dáslep awıllıq eski mektepte oqıp, bes-altı jilda sawat ashıp, arabsha kitaplardı irkilmey oqıytuǵın hám xat jaza alatuǵın dárejege jetedi. Awıllıq mektepte oqıp júrgen jıllarınan baslap-aq qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatımızdıń belgili wákilleri Jiyeń jıraw, Kúnxoja, Berdaq hám Óteshtiń ayırım qosıqların jazıp alıp úyrenip, xalıq arasına taratıwshılardıń biri boladı. Sol dáwirlerde xalqımız arasında keńnen taralǵan «Qoblan», «Alpamıs», «Máspatsha», «Qız jipek», «Muńlıq-Zarlıq», «Edige» sıyaqlı xalıq dástanların kóshirip alıp, olardı jası úlkenlerdiń hám jaslardıń jıynalǵan otırıspalarında oqıp beretuǵın bolǵan. Omar xalıq ertekleriniń de birazın yadqa bilip, olardı qatar-qurbılarına aytıp beretuǵın bolǵan. Omar ertek aytıwdı erjete kele taslap ketpegen. Balıq awlap júrgen atawlarda, kúnlikshilik etip júrgen jerlerinde buwday, salı oraqta dem alıs payıtında qasındaǵı jası úlken, jası kishilerge qızıqlı túrde jetkerip beriwge umılǵan. Omar shayırdıń usınday óz xalqınıń awızeki ádebiyatı menen jazba ádebiyatına bolǵan qızıǵıwshılıǵı, onıń kelesheğine kúshli tásir jasaǵan. Ol awıllıq mektepti pitkergennen keyin basqa jerge barıp oqıwın dawam ete almaydı. Ol xojalıq jaǵdaylarınıń tómenligine baylanıslı awılında Ermekbay degen baydıń qoyın baǵadı. Omar jeti jastan on toǵız jasqa shekem Ermekbaydıń qarawında on eki jıl xızmet islese de, bay onıń haqısın tolıq bermeydi. Bul haqqında shayır «Seniń» hám «Eki ılaq» degen qosıqların jazadı. Shayır hayal-qızlarǵa arnap «Gúlayım», «Periyzat», «Birge júsem qızlar menen», «Jetkersin», «Sáliyma», «Gúlbazar», «Aybiyke» sıyaqlı birneshe qosıqların dóretedi. Omar Ermekbaydan soń Arzımbet bolıstıń ákesi Niyaz ulı Orazǵa 5—6 ay jallanıp, kúnlikshilik etip, onnan da tiyisli haqısın ala almay, «Gúnayım» qosıǵın jazadı. Qosıqta shayır ózi jasaǵan jámiyettegi sociallıq teńsizlikti súwretlew arqalı ayırım adamlardıń minez-qulqındaǵı unamsız illetlerdi ashıqtan ashıq áshkara etedi.

1900-jıl Omar ushın úlken burılıs dáwiri boladı. Ol birneshe joldasları menen Qazaqstannıń iri qalalarına napaqa tabıw ushın talap izlep ketedi. Óz elin, ata-anası menen tuwǵan-tuwısqanların taslap, ózge elge ketiw shayır ushın ańsat keshpeydi. Shayır óz joldasları menen birgelikte Qazaqstannıń Qızıl Orda, Qazalı qalalarında, Tay tóbe, Uyalı, Bektaw, Sulıw tam, Aq suw, Mıq,

Báybishe ataw degen jerlerde, Sırdárya jaǵalarında jallanba jumıslarda isleydi. Qazaqstanǵa qalay barganlıǵın, jolda qanday qıyınshılıqlardı basınan keshirgenligin, jol boyı qaysı awıllar menen qalalardan ótkenligin shayır óziniń «Bunnan hám arman ótip kettik» qosıǵında birme-bir kórkem bayanlaǵan. Shayırdıń «Qaytaman» qosıǵı da tuwılǵan jerden, ana Watannan uzaqta júrip jazıladı. Qosıqta shayırdıń kindik qanı tamǵan tuwılǵan jerge, óz eline, xalqına bolǵan tereń saǵınısh sezimleri isenimli súwretlengen.

Usılayınsha, Omar shayır Súyirbek ulınıń qosıqlarınıń tematikasınıń ráńbáreń bolıp, miynetkesh xalıq turmısı, hayal-qızlar táǵdiri, ayırım bay-sawdagerlerdiń xalıqqa islegen zulımlıq háreketlerine shayırdıń jek kóriwshilik sezimleri, tuwılǵan jer, ana Watan temaları tiykarǵı orındı iyeledi.

Omar Súyirbek ulı

BERERMEN

Adamǵa miyrimsiz shaqqan shayannıń,
Tańda bir kún jazaların berermen,
Záhárli qastıyan qara jılanınıń,
Ordaların buzıp, wayran etermen.

Jerin basıp alıp, egin ekkenniń,
Jazıqsız gúnalap, jandı sókkenniń,
Ózindeydiń abıroyın tókkenniń,
Tańda bir kún ózine azap berermen.

Keskinsiz, kemalsız, boyı dońǵalday,
Jas aralas qanǵa qolın urǵanday,
Ózine jaqınǵa moyın burǵanday,
Surqıltayǵa sur sazasin berermen.

Ǵarıplerdiń mülkin alıp jılatıp,
Kóz aldında iytlerine talatıp,
Saw denesin tayaq urıp qanatıp,
Azap bergenlerge azap berermen.

Jetimdi jetelep jumıs ettirip,
Basına urıp, aqıl-huwshın ketirip,
Íza berip, súyekke azap jetkerip,
Paqırdı qısqanğa azap berermen.

Kisi jumsap paydalanıp shalqıǵan,
Mayday jaǵıp súyekleri balqıǵan,
Jerdiń mayın shómish penen qalpıǵan,
Sútxorlarǵa sonsha azap berermen.

Birini ant ishıp, ekige satıp,
Ayaǵın kóterip, úyinde jatıp,
Haramnan jıynaǵan dúnyaǵa batıp,
Júrgen zalımlarǵa azap berermen.

Óz aldına topalańday shańǵıtıp,
Kese tursań, quw qabaqtay qańǵıtıp,
Basıp ótip, ózin suwday shalqıtıp,
Azap bergenlerge ǵazap berermen.

AYTPASAM BOLMAS

Bolısqa saylangan, tompayıp urtı,
Tayaq tislegendey sorryǵan murtı,
Salıqtan shuwlasqan soraǵan jurtı,
Qoshımniń xorlıǵın aytpasam bolmas.

Qast etip bes tilla salıpsań maǵan,
Hámeliń qolında, ne deyin saǵan,
Biy orın elattı qısqan, ońbaǵan,
Qoshımniń xorlıǵın aytpasam bolmas.

Xiywa xannan keldi bıyıl Jánibek,
Úsh aǵashın qurdı, salıq óndirmek,
Adamdı asıwǵa boldı kóp kómek,
Qoshımniń xorlıǵın aytpasam bolmas.

Jazıqsızdan úsh aǵashqa ildirgen,
Basın jarıp, tabanların tildirgen,

Altı ay sorap sonsha xalıqtı búldirgen,
Qoshımınıń xorlıgın aytpasam bolmas.

Shıdamay usınsha awır salıqqa,
Ósken jerdi taslap kóshti xalıq ta,
Jánibek ılaysań saldı xalıqqa,
Onıń xorlıqların aytpasam bolmas.

QAYTAMAN

Quda qálese awılğa,
Azannan turıp qaytaman,
Megzep esken dawılğa,
Barıp bayarıma aytaman.

Tezirek elime jetip,
Bulmannan alısqa ketip,
Úrp-ádetti úyrenip,
Awılğa endi qaytaman.

Bazarlıq joq alıp barar,
Tuwǵanlar qolıma qarar,
«Ne taptıń?» — dep xalıq sorar,
Awılğa endi qaytaman.

Xosh bolıń aǵa-iniler,
Aman-esen bargıl senler,
Iláhiy shatalǵay menmenler,
Awılğa endi qaytaman.

Zaman-zaman neshik zaman,
Qarabaslar aman-aman,
Ólmey jolda barar gúman,
Sonda da elge qaytaman.

Ketsem awılğa jetermen,
Jetpesem ármanda ótermen,
Pániy dúnyanı netermen,
Sonda da endi qaytaman.

Men ózim yıǵlap alláǵa,
Nanbadım olla-billáǵa,
Aytar násiyat adamlarǵa,
Awılǵa endi qaytaman.

Tıyalmayman kózdiń jasın,
Xalıq jedi shóptiń basın,
Bul kúnlerdiń zarıp qurısın,
Awılǵa endi qaytaman.

Senler de keshikpey qaytıń,
Aǵa-inige sálem aytıń,
Azǵantay emes, mol aytıń,
Awılǵa erteń qaytaman.

Awıl-eller alıs biziń,
Kelip otır namıs biziń,
Girewlenip eki kózim,
Awılǵa erteń qaytaman.

Awıl emes, elatıma,
Aydın teńiz kólatıma,
Jetermen be muradıma,
Awılǵa endi qaytaman.

Biziń eldiń on segiz jasar,
Qızları bar húrge usar,
Xosh qalıńlar, Dosnazar,
Awılǵa erteń qaytaman.

Ol Xorezmdey ellerge,
Úrgenishtey jerlerge,
Sıyınıp endi pirlerge,
Elatqa endi qaytaman.

Birge júrgen ǵosh jigitler,
Kewlim súygen azamatlar,
Haqı tiymey qaytqan pátler,
Elatqa erteń qaytaman.

Xosh qalıńlar doslarım,
Birge ósken qurdaslarım,
On jeti joldaslarım,
Awılǵa endi qaytaman.

Sálem deń ata-anańa,
Ór jaǵıńdaǵı panańa,
Pák bolar etken gúnáńa,
Xosh qalıń elge qaytaman.

Túspeń bunday kúylerge,
Elińdegi biylerge,
Barıń, joralar, úylerińe,
Amanlıǵıńızdı aytaman.

Men tartaman azanda jol,
Birewge birew berip qol,
Kórgenimshe aman-saw bol,
Awılǵa endi qaytaman.

Endi bunday júrmek bar ma,
Ata-ananı kórmek bar ma,
Eli-jurtta ólmek bar ma,
Saw bolsam erteń qaytaman.

Bul islerni etkil qumar,
Awdarıp bozlardan tomar,
Bunı aytqan sorlı Omar,
Awılǵa elge qaytaman.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Omar Súyirbek ulınıń ómiri haqqında nelerdi bilesiz?
2. Shayırdıń lirikalıq qosıqlarında kóbirek qaysı temalar súwretlengen?
3. Omardıń «Berermen», «Aytpasam bolmas» qosıqları haqqında túsinik beriń.
4. Shayırdıń Qazaqstanǵa barǵan saparların sawlelendiriwshi «Bunnan hám arman ótip kettik», «Qaytaman» qosıqlarınıń ideyası, tematikası haqqında aytıp beriń.

II BÓLIM

XX ÁSIR QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı—tórkini uzaq ótmishlerge (X—XI ásirlerge) barıp ushlasatuǵın kóp ásirlik qaraqalpaq ádebiyatınıń huqıqıy miyrasxorı, sonıń menen birge, nızamlı tábiyyı jalǵası da bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da bul ásir qaraqalpaq ádebiyatı aldınǵı dáwirlerdegi ádebiyat xalıq turmısında qanday xızmet atqarǵan bolsa, sonday xızmet atqarıp, óziniń adamlardı úlken adamgershilik pazıyletlerge, hár tárepleme bilimdan, joqarı mádeniyatlı jetik insan bolıwǵa shaqırıwshı tárbiyalıq, aǵartıwshılıq sıpatları menen birge insanlarǵa estetikalıq zawıq-sapa baqısh etiwshi ruwxıy múlk xızmetin de inabatlı orınladı. Ótken ásirlerdegi qaraqalpaq ádebiyatı insaniyatqa Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqtaı ullı kórkem sóz sheberlerin jetilistirip shıǵarǵanıday, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı da A. Muwsaev, S. Májiytov, M. Dáribaev, A. Dabilov, S. Nurımbetov, J. Aymurzaev, T. Jumamuratov, I. Yusupov, T. Qayıpbergenov, T. Mátmuratov, Sh. Seytov, K. Raxmanov hám t.b. sıyaqlı pútkil dúnyaǵa maqtanısh etse arzırlıq kórnekli sóz ustaların tárbiyalap shıǵardı.

Álbette, bul ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń bunday jetiskenliklerge erisiwi de zańlı qubılıs edi. Sebebi, XX ásir pútkil adamzat tariyxında óziniń xalıq aralıq áhmiyettegi shaw-shuwlı ullı-ullı waqıyaları menen úlken iz qaldırǵanıday, qaraqalpaq xalqınıń turmısına da oǵada úlken siyasiy-jámiyetlik, social-ekonomikalıq, tariyxıy-mádeniy waqıyalardı alıp kirgen dáwir boldı. Tariyxtan belgili bolǵanıday, bul ásirde qanshadan qansha ashılıwlar júz bermedi deyseń, ilim-texnika, mádeniyat ósti, tábiyat, jámiyet rawajlanıwınıń hár qıylı nızamlılıqların oylap tapqan insaniyat aqlı kosmostı ózlestiriwge deyin barıp jetti. Tilekke qarsı, insan aqlına uǵras kelmeytuǵın jan túrshiktirerlik qanlı qırǵın waqıyalar menen ne túrli ádalatsızlıqlar da usı ásirde kóplep júz berdi. 1914-jılı baslanǵan birinshi jer júzlik

urıs, 1917-jılı júz bergen Oktyabr tónkerisi, usı awdarıspaқ sebepli bir pütün dúnyanıń bir-birine qarama-qarsı eki ideologiyalıq gúres oshaǵına aylanıwı, 1941—1945-jıllarda bolıp ótken ekinshi jer júzlik urıs, usı dáwirdegi atom, yadro sınavları da XX ásirdeń ornı tolmas ókinishli «jemisleri» boldı.

XX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń turmısı da usı ásirdeń jetiskenlikleri menen nuqsanlarınan qalı bolmadı. Eziwshilik, teńsizlik, repressiya, quwdalawshılıq bul dáwirde de xalıqtıń ayırılmas joldası bolıp keldi. Biraq, xalıq biyǵárez jaqtılı keleshekten, jaqsı kúnlerden heshqanday úmitin úzbedi. Eń baslısı—xalıqtıń milliy sana-sezimi burın kórilmegeń dárejede ósti. Óziniń milliy ǵárezsizligine erisiw ushın úzliksiz xalıq azatlıq gúreslerin alıp barıp, XX ásirdeń birinshi shereginde milliy mámleketshiligin qaytadan tiklewge eristi. Xalıq usı dáwirdegi totalitar dúzimniń keskinlesiw, ekinshi jer júzlik urıs, urıstan keyingi xalıq xojalıǵın qayta tiklew, keshegi jaqın ótmishimiz—qayta qurıw jıllarında da usınday qıyınshılıqlar menen shadlı demlerdi bastan keshirdi. Durıs, bul jıllarda jámiyetlik dúzimniń ilim-bilim, mádeniyat, ekonomika salalarında kóp jetiskenlikler júz berdi. Ilim-bilim, mádeniyat, shıpakerlik oshaqları ashılıp, ilim izertlew institutları, pedagogikalıq institut, universitet, mámleketlik teatrlar, kóplegen emlewshana hám poliklinikalar payda boldı. Awıl xojalıǵı aldınǵı texnikalar menen támiyinlendi. Sanaat ta kún sanap óse basladı. Iri sanaat orayları, zavod, fabrikalar, temir jollar menen elektr stanciyaları qurıldı, qala hám awıllarda zamanagóy úlgiдеgi qat-qat záwlim jaylar boy kóterdi. Jańadan tıń jerler ashılıp, awıl xojalıǵı ónimleri kóplep jetistirildi. Qullası, xalıqtıń sawatlılıq hám mádeniy dárejesi ósip, social-ekonomikalıq turmıs tárizi ádewir jaqsılandı. Biraq, xalıqqa bir nárse—ol da bolsa adamǵa hawa menen suwday zárúr bolǵan, nanday áziz—erkinlik nápesi, ǵárezsizlik jetispedi. Xalıq 70 jıldan aslam waqıt ishinde Keńes húkimetiniń kommunistlik ideyaları menen búrkelgen kommunistlik eziwshilik siyasatınıń qısqısında jasadı, buǵan qarsı gúresler de júrgizdi. Bul ushın úzliksiz quwdalawlarǵa, jazıqsız qan tógiwlerge de ushıradı. Bunıń ayqın dálili sıpatında Keńes húkimetiniń óziniń dáslepki jıllarında xalıq azatlıq gúreslerin qan menen bastırıwları menen 20—40-jıllarda kolxoz-

lastırıw, mádeniy revolyuciya baneleri menen júrgizilgen qanlı repressiyaların keltiriwge boladı.

Keñes húkimetiniń social-ekonomikalıq turmısımızda alıp barǵan bul eziwshilik siyasatı ruwxıy turmısımızda da júz berip, xalıqtıń kóp ásirlik milliy qádriyatları ayaq astı qılındı, tili, dini, tariyxı, mádeniyatı jasalma túrde kemsitilip kórsetildi.

Keñes húkimeti ádebiyat, kórkem ónerdiń de dizginlerin óz qollarına aldı. Kóp ásirler dawamında milliy ádebiy dástúrler tiykarında demokratiyalıq-gumanistlik ruwxta rawajlanıp kiyatırǵan xalıqlıq ádebiyatqa ğayrı tábiyiy klasslıq, partiyalıq sıpatlardı zorlap engizdi, qále, qáleme, jaqsı-jaman bolsın, socialistlik turmıs haqıyqatlıǵın jırlaysañ, dep jasalma socialistlik realizm metodın oylap taptı. Solay etip, partiya menen Keñes húkimetiniń sızǵan sızıǵınan shıǵa almaytuǵın, úlgisi shenep pishilgen forması milletlik, mazmunı socialistlik kóp milletli sovet ádebiyatı payda boldı. Bul sıpattıń sol dáwir ádebiyatı ushın qatań temir tártipke aylanıwı kóp ǵana jazıwshılardı ózleri jasaǵan jámiyetten, sol jámiyettiń ideologiyasınan ǵárezli etip tasladı. Olarǵa partiyalıq, klasslıq kózqarastan, socialistlik realizm metodınıń tar sheńberinen shıǵıp ketiwge bolmaytuǵın edi. Kórkem sóz sheberlerine sóz erkinligi sóz júzinde berilgeni menen, is júzinde jaǵday pútkilley basqasha boldı. Jámiyette orın alǵan ayırım kemshiliklerdi sınaq-minep, ózlerinshe erkin pikir aytıwǵa umılǵan jazıwshılar shıǵarmalarında «partiya», «revolyuciya», «socializm» sózlerin tiline baspaǵanı ushın ideologiyalıq qáte jibergenlikte ayıplanıp, «xalıq dushpanı» sıpatında jazalandı. Sonlıqtan da kóphilik jazıwshılardı bolǵandı bolmaǵanday, bolmaǵandı bolǵanday etip jazıp, jasalma dóretiwshilik miynet etiwge tuwra keldi. Máselen, Keñes húkimetiniń 20—30-jıllarda alıp barǵan awıl xojalıǵın kollektivlestiriw, mádeniy revolyuciya siyasatları kóp ǵana jazıwshılarımız tárepinen partiyanıń siltewinde jasalma túrde bir tárepleme sáwleleniw taptı. Haqıyqatına kelgende, partiyanıń kollektivlestiriw haqqındaǵı bul siyasatı ayırım shayır-jazıwshılarımızdıń «kolxoz jaqsı, kolxozǵa kir» dep jazǵanıday sup-sulıw, tep-tegis bolıp ótken emes. Járiyalılıq dáwirinde málim bolǵanıday, kolxozlasıw kóphilik jaǵdaylarda zorlıq, hátte qanxorlıq jolları menen ámelge asırıldı. Sonıń saldarınan ayırım orta diyqanlar da «jamay jawı» sıpatında sap-

lastırılıp jiberildi... Biraq, Keñes ádebiyatı dáwirinde dóregen usı temadağı kópshilik shıǵarmalarda kolxozlasıw haqqındaǵı bul tariyxıy haqıyqatlıq tolıq saqlanbadı. Bunday shıǵarmalar jasalma socialistlik realizm principlerine say kelgeni menen, haqıyqıy kórkem ádebiyattıń realistlik principlerinen ádewir uzaqta boldı. Hátte, «Adamnıń táǵdiri», «Tınısh Don» sıyaqlı klassikalıq gúrriń, romanlardıń avtorı M.Sholoxov sıyaqlı ullı ádebiy tulǵalar da dáwir haqıyqatlıǵın jetkilikli dárejede ashıp beriwge imkaniyat taba almadı. Nátiyjede onıń dóretiwshiligi de «Ashılǵan tıń» sıyaqlı kórkemligi kúshli, biraq siyasatnamaylaw orta dármıyan shıǵarmalardı dúnyaǵa keltiriwge májbúr boldı. Al, socialistlik turmıs haqıyqatlıǵına sın pikirler bildirilgen, biraq zaman shınlıǵın úlken sheberlik penen sáwlelendirgen A. Platonov, A. Soljenicin, A. Ribakov, V. Grosman shıǵarmaları óz waqtında baspa kórmey qaldı... Óz dóretpelerinde usınday shınlıqtı, yaǵnıy socialistlik jámiyettiń qáte-kemshiliklerin óziniń tábiyǵıy halında realistlik penen sáwlelendirgen A. Axmatova, M. Zoshenko, M. Mandelshtam sıyaqlı jazıwshılar «xalıq dushpanı» sıpatında repressiyaǵa ushıradı. Haqıyqıy kórkem sóz sheberleri bolǵan V. Nobakov, M. Bulgakov, B. Pasternaklar óz tuwılǵan ellerinde erkin dóretiwshilik miynet ete almaǵanlıqtan sırt ellerge ketip qalıwǵa májbúr boldı.

Bul dizimlerde sol dáwirdegi kóp milletli sovet ádebiyatınıń basqa da milliy ádebiyatları wákılleriniń dóretiwshiligi mısalları menen tolıqtıra beriwimiz múmkin. Atap aytsaq, ózbek ádebiyatında Sholpan, Fitrat, Usman Nasır, qazaq ádebiyatında A. Baytursınov, J. Aymawıtov, Shákerim usaǵan kórnekli sóz sheberleriniń dóretiwshilik táǵdirleri de usınday qanlı repressiyalar menen juwmaqlandı.

Haqıyqatına kelgende, kórkem sóz sheberiniń ádebiyattaǵı xızmeti onıń revolyuciyaǵa, yaki bolmasa kolxozlasıwǵa, mádeniy revolyuciyaǵa qatnası menen belgilenbew kerek edi. Máselen, M. Gorkiy, S. Esenin kóp jıllarǵa shekem revolyuciyanıń ne ekenligin túsınbey de keldi. Hátte, S. Esenin ólgenge deyin de revolyuciyanı bir awız da tiline almadı.

Ulıwma, kelip shıǵıwın sap-taza proletar ádebiyatı sıpatında baslaǵan XX ásir kóp milletli sovet ádebiyatı ásirese «stalinlik repressiya» dep atalǵan 30—40-jıllar menen keshegi jaqın ótmishimiz «brejnevlik tubalaw» dáwiri 70—80-jıllarda óziniń

haqiqiy kórkem ádebiyatqa tán tiykarǵı estetikalıq ólshemlerinen ádewir alıslap, sol dáwirlerdegi totalitar dúzimniń diktatorlıq, buyırıqazlıq-hákimshilik siyasatınıń jılawında ketip qaldı.

XX ásir jańa qaraqalpaq ádebiyatı da 20-jıllardan baslap usı kóp milletli sovet ádebiyatınıń ajıralmas bir bólegi sıpatında rawajlanıw jolına túse basladı. Bul ásir qaraqalpaq ádebiyatına da joqarıda biz qısqasha pikirler júritken kóp milletli sovet ádebiyatınıń barlıq sıpatlı belgileri — jetiskenlikleri menen kemshilik nuqsanları tán boldı. Sonlıqtan da XX ásirdeń 20-jıllarınan baslangan jańa qaraqalpaq ádebiyatında Keńes húkimetiniń húkimdarlıq siyasatınıń jeteginde ketken ideyalıq-kórkemlik dárejesi oǵada ázzi ayırım shıǵarmasımaqlardıń orın alıwı da tábiyiy edi.

Degen menen, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tutas alıp bahalanganda, xalqımızdıń sol ásirdegi haqiqiy kewil mülki, onıń ruwxıy-mádeniy tariyxınıń kórkem aynası, jılnaması xızmetin shın mánisinde atqarǵan ideyalıq-kórkemlik dárejesi boyınsha joqarı sheklerdi iyelegen, janrlıq, formalıq jaqtan da hár tárepleme tolısqan, usı sıpatları boyınsha dúnyadaǵı kópshilik xalıqlar ádebiyatı menen teń-qatar taytalasıp tura alatuǵın milliy qaraqalpaq ádebiyatı bolıp tariyx saxnasına márdana kirip keldi. Eń baslısı — bul ásir ádebiyatı óziniń ilgeri ideyalıq baǵıtı, joqarı kórkemligi, realistlik sıpatınıń tereńligi menen jámiyet hám xalq arasında bekkem baylanıstı ornata aldı, óziniń demokratiyalıq-gumanistlik ideyaları menen xalıqtı izine ertip, onı jarqın keleshekke qaray nıq qádem taslawǵa tárbiyaladı.

Biraq, búgingi kúni bul ádebiyattıń kóp ǵana mashqalaların ǵárezsizlik ideologiyası ruwxında qayta qarap shıǵıwǵa hám bahalawǵa tuwra keledi. Sebebi, XX ásirdeń 90-jıllarınıń basında Baltik boyı respublikalarınıń burınǵı awqam quramınan bólinip shıǵıp ketiwi hám Ózbekstan Respublikasınıń ǵárezsizlikke erisiwi menen burınǵı SSSR dep atalmış Respublikalar ayaqlarında, hátte pútkil dúnyada úlken siyasiy ózgerisler júz berdi. Usınday járiyalılıq, demokratiyalıq jónelislerdiń nátiyjesinde aqır-ayaǵında socializmniń jer júzlik sisteması ıdırap, onıń túpkilikli hám haqiqiy watanı bolǵan SSSR da ózin ózi tarqatıw qubılısın bastan keshirdi. Solay etip, burınǵı buyırıqazlıq, hóktem hákimshilik basqarıw usılları, kommunistlik ideologiya áste-aqırın saplastırılı basladı. Onıń ornına pútkil dúnyada járiyalılıq,

demokratiyalıq jónelisler en jayıp, milletlerdiń ózin ózi tanıwı, adam erkinligi, kóp partiyalıq, pikirler erkinligi, prezidentlik basqarıw, Mámleketlik gárezsizlik, biygárez mámleketlerdiń doslıq awqamı, bazar qatnasıqları usağan jámiyetlik jańa qubılıslar payda bolıp, háwij alıp rawajlana basladı.

Jámiyetlik-siyasiy ómirdegi bul ózgerisler adamlardıń ruwxıy ómirine de sezilerlik dárejede óz tásirin tiygizdi. Ásirese eń jedel hám tásirsheń tarawlar bolğan ádebiyat, mádeniyat sıyaqlı ideologiyalıq salalar úlken daǵdarısqa ushırap, ózleriniń burınǵı mazmunların tıp-tiykarınan ózgertiwge májbúr boldı. Gárezsizlikke deyingi dáwir ádebiyatınıń tiykarǵı sútinleri bolğan socialistlik realizm metodu, ádebiyatınıń klasslıǵı, partiyalıǵı, formasınıń milletliliǵı, mazmunınıń socialistligi haqqındaǵı pikirler kún tártibinen alınıp taslandı. Solay etip, XX ásirdiń 90-jıllarınıń basına kelip burınǵı kóp milletli sovet ádebiyatınıń ajıralmas bir bólegi bolıp kelgen qaraqalpaq ádebiyatı da mazmunı boyınsha ulıwma insaniylyq, watansúyiwshilik, xalıq aralıq doslıq-tuwısqanlıq, paraxatshılıq ideyaların jırlaytuǵın ulıwma xalıqlıq milliy qaraqalpaq ádebiyatına aylanıw jolına túse basladı.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxına usı jaǵdaylardan kelip shıǵa otırıp baha beretuǵın bolsaq, eń dáslep onıń dáwirlestiriw máselesine dıqqat awdarıp alǵan jón boladı. Sebebi, bul ádebiyatı birden 1917-jılǵı Oktyabr tónkerisi nátiyjesinde payda boldı dew, onı da óz ishine kishi-kishi bes basqıshqa ajratıp úyreniw búgingi kún kózqarasınan haqıyqatlıqqa onsha tuwra kele bermeydi. Bulayınsha dáwirlestiriw XX ásir ádebiyatına tutas túrde pikir júritiwge emes, sol ásir ádebiyatınıń tek sovetlik dáwirin bahalawǵa ǵana múmkinshilik tuwǵızadı. Al, XX ásir ádebiyatı tek 20-jıllardan 90-jıllarǵa deyingi aralıqtı óz ishine qamtıytuǵın ádebiy jónelistiń úlken bir bólegi bolıp qoymastan, ásir basınan aqırına shekemgi ádebiy qubılıslardı óz mazmunına alatıǵın, ózinshe rawajlanıw zańlılıqlarına, jańa mazmun, jańa formaǵa iye tutas bir ásirlik jańa ádebiyat bolıp tabıladı.

Biz XX ásir ádebiyatınıń bul bir tutas mazmunlıq sıpatın usı dáwir ádebiyatı tariyxın basqıshpa-basqısh úyreniw arqalı ayqın sezemiz.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxına usı kózqarastan názer taslaytuǵın bolsaq, bul ásir ádebiyatı birinshi gezekte XIX ásirdiń aqırǵı XX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń

nı zamalı jalǵası bolıp tabıladı. Belgili ádebiyat tariyxshısı Á. Paxratdinovtıń kórsetiwinshe, XX ásir bası qaraqalpaq ádebiyatınıń hár tárepleme bayıp-tolısqań dáwiri. Óytkeni, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında qalıplesip jetiliskeń ádebiy qubılıslar menen jańalıqlar XX ásir basına kelip bir pütün milliy ádebiy dástúr sıpatında óziniń kúshli rawajlanıw jolına túsken edi¹. Máselen, usı ásir basında XIX ásir klassik shayırlarınıń biri Ájiniyaz Qosıbay ulı baslaǵan qıssaxanlıq dástúri úlken shayırlıq mektepke aylanıp, óz átirapına Sıdıq Toqpan ulı, Xudaybergen Jebegen ulı, Qazaqbay Xojaniyaz ulı, Ayapbergen Muwsa ulı, Ábdıqádir Bekimbet ulı, Razbek Qorazbek ulı, Qazı Máwlik Bekmuxamed ulı, Sadıq Nurımbet ulı, Abbas Dabıl ulı, Dáwletiyar Qasım ulı, Mináj Mátsapa ulı usaǵan qıssaxan xalıq shayırların jámledi.

Ekinshiden, XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı bul qıssaxan mektebiniń ayırım eń talantlı wákılleriniń dóretiwshiliginde usı ásirdeń dálepki on jıllıqlarında payda bolǵan jádid ádebiyatına tán sıpatlı belgiler de kórinis taba basladı. Máselen, Qazı Máwlik Bekmuxamed ulı «Jas Buxarashılar» jádidlik shólkeminiń aǵzası boldı. Sebebi, bul dáwirde jádidlerdeń «Jas Buxarashılar» shólkemi júdá abıraylı jádidlik toparlardan esaplandı. Bul «Jas Buxarashılar» jádidler shólkemine Behbudiy, Fiti-rat, Fayzulla Xojaev, Sadratdin Ayniyler usaǵan úlken tariyxıy-ádebiy tulǵalar aǵza edi.

Türkstan jádidleriniń eń úlken wákılleriniń biri Behbudiy Xorezmde hám Qaraqalpaqstanda boldı. Sufızada 1910—1916-jılları Qońıratta bolıp, mekteplerde jańa usılda sabaq berdi. Sol jıllarda bir qatar Q. Irmanov, R. Majitov usaǵan qaraqalpaq jazıwshıları mekteplerde Sufızadanıń qolında oqıdı.

Sufızada Ayapbergen shayı, jazıwshı Seyfulǵábit Májitovlar menen jaqsı dóretiwshilik qatnaslar jasadı. Sońıraq belgili ózbek jazıwshısı Hamza Hákimzada Niyaziy de Xojelide, Qońıratta, Shımbayda boldı. Onıń üstine, Qaraqalpaqstanda jádidlik mekteplerdi hám jádidlik háreketlerdi rawajlandırıwǵa basqa da milliy-ruwxıy estetikalıq múmkinshilikler bar edi. Máselen, Qazı

¹Ө. Пахратдинов. Мәдений мийрасларымызға жаңаша пикир жүртейик. // «Әмиўдәрәя». — 1990. — N1. — 100-б.

Máwlik 1910-jılları Shımbay qalasınan sawatlı qıssaxan shayırlar mektebin shólkemlestirdi.

XX ásir basındağı qaraqalpaq ádebiyatı joqarıda atı atalğan ádebiyat wákılleri tárepinen, mine, usı burınnan kiyatırğan klassikalıq milliy kórkem ádebiyat jáne usı ásir baslarında payda bolğan jádid ádebiyatı dástúrleri tiykarında rawajlandırılı basladı. Bul dástúrler Keńes húkimetiniń dáslepki jıllarında da rawajlanıwın toqtatqan joq. Hátte, bul jıllarda atı atalğan shayırlardıń ayırımları (S. Májitov, A. Muwsaev, A. Dabılov, S. Nurımbetov, Q. Xojaniyazov, Q. Irmanov, Q. Áwezov) qaraqalpaq keńes ádebiyatınıń baslawshıları da boldı. Biraq, Keńes húkimetine jańa tiptegi taza proletar jazıwshıları kerek edi. Bul jazıwshılardıń birden jetilisip shıǵıwı da qıyın boldı. Bunday jónelis uzaq waqıttı talap etti. 20-jıllardıń ortalarında ǵana bul shayırlardıń qatarı A. Matyakupov, X. Axmetov, Á. Óteпов, J. Aymurzaev, M. Dáribaev, D. Nazbergenov, Á. Shamuratov usalğan jas «proletar jazıwshıları» menen tolisa basladı.

Ádebiyatqa usınday jańa tiptegi proletar jazıwshılarınıń kirip keliwi menen ádebiyat socialistlik mazmunga qaray áste-aqırın bet bura otırıp, formalıq jaqtan da jańa izleniwler jolına tústi. Ádebiyatımızda burın bolmağan jańa realistlik janrlar — proza, dramalar payda bolıwǵa qaradı. Burınnan bar poeziya janrınıń ózi de ishki kóp túrlilikke iye boldı, epikalıq poeziyada jańa realistlik sıpatlarǵa iye poemashılıq dástúri kelip shıqtı. 30-jıllarǵa kelip Keńes ádebiyatı tolıq qalıplesti.

Keńes ádebiyatı 30-jıllardıń ortalarınan keyin óziniń párawan rawajlanıw jolına tústi. Bul ádebiyat usı jıllardan baslap forması boyınsha milletlik, mazmunı boyınsha socialistlik sıpat iyelep, burınǵı «proletar isiniń bir bólegi» halatınan tek ǵana kommunistlik partıyanıń ideyaları menen siyasatın úgit-násiyat etiwshi ideologiyalıq quralǵa aylanıp bardı. Qaraqalpaq ádebiyatı kóp milletli sovet ádebiyatınıń ajıralmas bólegi bolğan usı tábiyiy emes-negativ jaǵdayın 90-jıllardıń basına deyin saqlap keldi.

Álbette, bul dáwirlerde qaraqalpaq ádebiyatı, joqarıdaǵıday illetlerge baǵınıshlı bolıwına qaramastan, úlken tabıslardı da qolǵa kirtizdi. Ádebiyat kommunistlik totalitar dúzimniń iskenjeli qısqısında bolıwına qaramastan, bul dúzim siyasatı-internacionalizm bayraǵı onı milliy tamirlarinan qanshelli úzip

alıwǵa háreket etpesin, báribir, qaraqalpaq ádebiyatı óziniń kóp ásirlik bay ádebiy milliy dástúrlerin saqlap qala aldı, onı jańa jaǵdaylarǵa baylanıslı joqarı kórkemlikte jańasha rawajlandırdı. Qullası, bul dáwir ádebiyatınıń nuqsanlarınan góri jetiskenlikleri kóp boldı. Bul dáwirde ádebiyatlar baylanısı keńnen en jaydı. Jazıwshılarımızdıń ádebiy dóretiwshilik tájiriýbeleri menen bilimdanlıq dárejesi arttı. Qaraqalpaq jazıwshıları tek Shıǵıs ádebiyatı úlgilerinen ǵana órnek alıp qoymastan, jáhán ádebiyatı dúrdanalarınan da suwsın ala basladı. Rus, tuwısqan xalıqlar ádebiyatları menen óz ara baylanıs máseleleriniń arqasında awdarmashılıq óneri de jaqsı joǵa tústi. Dáslebinde tuwısqan ózbek, qazaq tilleri, sońın ala tatar, rus tili arqalı dúnya ádebiyatınıń eń jaqsı úlgileri qaraqalpaq tiline awdarıldı. Usılar sebepli ádebiy tildiń kórkemlik sıpatı da sapalı ózgerislerge ushıradı. Ádebiyat janrlıq, formalıq jaqtan bayıp tolıstı. Poeziyanıń lirikalıq, epikalıq janrları burın kórimegen dárejede jańa formalar menen bayıdı. Lirikada sonet, romans, elegiya, ballada, ǵázzel, rubayı, tórtlik, erkin qosıq ózine tán milliy ózinshelikleri menen túpkilikli turaqlı formalar sıpatında qalıplesken bolsa, poemashılıqta romantikalıq, tariyxıy, liro-dramalıq, allegorikalıq-miflik, erteklik, dramalıq poema usaǵan jańa formalar payda boldı. Dramaturgiyada dramanıń barlıq túrleri — drama, tragediya, komediya hár tárepleme rawajlanıw jolına tústi. Bul dáwirlerde proza ádebiyatınıń jetekshi janrı dárejesine ósip jetilisti. 20—30-jıllarda dáslepki gúrriń, povestlerden baslanǵan qaraqalpaq prozası yarım ásirde aslam waqıt ishinde óziniń eń jaqsı roman hám povestleri menen pútkil dúnyaǵa málim bola basladı. Povestlerdegi liro-epikalıq, liro-psixologiyalıq sıpatlar turaqlı formalar sıpatında qalıplesiwge bet burdı. Dáslepki roman-dilogiya, roman-trilogiya, roman-tetrologiyalar, roman-esse, fantastikalıq roman, roman-epopeyalar payda boldı. Prozada házirgi zaman temasındaǵı romanlar menen bir qatarda tariyxıy romanshılıq turaqlı tendenciyaǵa aylandı. Yumorlıq, satiralıq, fantastikalıq proza qalıplesti.

Qullası, bul jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatı janrlıq, formalıq, tematikalıq jaqtan hár tárepleme bayıp, ideyalıq-kórkemlik dárejesi boyınsha eń joqarı sheklerde iyeledi. Ádebiyatımızǵa kóp oylanıp, keń tolǵanatuǵın realistlik sıpatı kúshli jańa milliy qaharmanlar obrazı kelip kirdi.

Ádebiyatımızdın usı basıp ótken jolına, ideyalıq-kórkemlik jaqtan rawajlanıw baǵıtı basqışlarına qarap, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatın shártli túrde: milliy oyanıw hám aǵartıwshılıq dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı (1901—1916), Keńes húkimeti dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı (1917—1990), ǵárezsizliktiń dáslepki dáwirlerindegi (1991—2000) qaraqalpaq ádebiyatı dep úlken úsh dáwirge bólip úyrensek te bolar edi. Lekin, bılayınsha bahalawda da ádebiyattı siyasatlastırıw illetleriniń izleri kórinetuǵın bolǵanlıqtan, biz onı ápiwayı tariyxıy-xronologiyalıq principe tómendegidey dáwirlerge bólip úyregendi maqul kórdik:

1. XX ásir jańa qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw hám qalıplısiw dáwirleri (1901 — 1930).

2. XX ásirdeń 30-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı (1931—1940).

3. Ekinshi jer júzlik urıs dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı (1941—1945).

4. Ekinshi jer júzlik urıstan keyingi dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı (1946—1960).

5. XX ásirdeń 60 — 80-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı (1961—1990).

6. XX ásirdeń 90-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı (1991—2000).

Sorawlar hám tapsırmalar

1. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı degen túsinikti keltirip shıǵartuǵın siyasiy-jámıyetlik, social-ekonomikalıq hám mádeniy faktorlardı atap kórsetiń.
2. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarǵı ózgesheliklerine túsinik beriń.
3. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı dúnya xalıqları ádebiyatı menen qanday baylanıslılıqta rawajlangan?
4. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatındaǵı dástúrlilik hám miyraslılıq túsinigine baha beriń.
5. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń jetiskenlikleri hám sheklengenlikleri nelerden ibarat?
6. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatın dáwirlestirip úyreniw basqışların atap kórsetiń.

QASIM ÁWEZOV

(1897 — 1938)

Belgili talant iyesi Qasim Áwezov XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında shayır, dramaturg, awdarmashı hám mámleketlik ğayratker sıpatında xalqımızǵa jaqınnan tanıs boldı. Ol 1897-jılı Shımbay rayonu aymaǵında tuwıladı. Qasim dáslep óz awılında Maqtum axun medresesinde, sońınan Shoraxandaǵı Raxmetulla axunnıń medresesinde tálim aladı. 1921-jılı Tórkúldegi qısqa múddetli pedagog tárbiyashılardı tayarlaytuǵın oqıw kursın pitkerip, Shımbay qalasında baslawısh klass muǵallımı, mektep-internat-tıń shólkemlestiriwshisi hám baslıǵı jumıslarında isleydi. 1922—23-jılları Samarqandtaǵı partiya mektebinde oqıp kelip Shımbaydaǵı Xalıq bilimlendiriw bólimin basqaradı. 1923-jılı Tashkenttegi Orta Aziya universitetinde oqıp atırǵan jerinen shaqırtıp alınıp, 1923—25-jılları oblastlıq Xalıq bilimlendiriw bóliminiń baslıǵı etip tayınlaydı. 1925—29-jılları Qaraqalpaqstan Respublikası atqarıw komitetiniń baslıǵı lawazımında islese, 1929-jıldan baslap Qazaqstan Oraylıq atqarıw komiteti baslıǵınıń orınbasarı, Qazaqstan Ishki isler xalıq komissarı xızmetlerin atqaradı. 1930—32-jılları hám 1935—36-jıllarda eki mártebe Moskvada Qaraqalpaqstan húkimetiniń Rossiya Federativlik Respublikasındaǵı turaqlı wákili boladı. 1932—34-jılları Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq komissariatınıń baslıǵı bolıp islese, 1936—37-jılları Qaraqalpaqstan Xalıq komissariatı janındaǵı kórkem óner basqarmasınıń baslıǵı lawazımın atqaradı. Ol 1932-jılı shólkemlestirilgen jazıwshılar byurosınıń, 1934-jılı uyımlastırılǵan Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń baslıǵı bolıp saylanadı hám usı jıldan baslap Jazıwshılar Awqamına aǵza bolıp qabıllanǵan. El-xalqı ushın usınday pidayı xızmetler etken Qasim Áwezov 1938-jılı nahaqtan «xalıq dushpanı» atalıp qamaladı hám 1938-jılı talantınıń áyne güllengen shaǵında qamaqta mezgilsiz qayıtı boladı.

Poeziyası. Shayır ózi jasaǵan dáwirdiń jańalıqlarına arnap «Qayta saylawda», «Saylaw mapazında» (1927), «Birinshi may»,

«Miyet» (1929), «Kolxozshı qosıǵı», «Paxta» (1930), «Báhár keldi», «Namıs kúshi» (1934), «Shalaǵaylıqqa qarsı» (1935), «Quyash» (1936), «Tuwǵan elim» (1937) hám taǵı basqada lirikalıq qosıqları menen birge «Qazıw», «Bes jap», «Gúlsánem» (1935) poemaların dóreledi.

Qasım Áwezov kórkem awdarma salasında A.S.Pushkinniń «Evgeniy Onegin» romanınan hám Álisher Nawayınıń «Farhad hám Shiyrin» dástanınan ayırım úzindilerdi, Hamza Hákimzada Niyaziydiń qosıqların, Molerdiń «Skapenniń hiylesi», Ostrovskiydiń «Jarlılıq ayıp emes» komediyların qaraqalpaq tiline sheber awdaradı. Onıń «Pushkinniń qosıqları», «Baǵdagúl», «Qosıqlar», «Qaraqalpaqstan» sıyaqlı birneshe maqalaları menen ocherkleri de basılıp shıqtı.

Shayır óziniń «Quyash» qosıǵında tábiyattı súwretlew arqalı turmıstaǵı jańa ózgerislerdi hám xalqımızdıń Watanǵa, ana tábiyatqa bolǵan sheksiz muxabbatın súwretlegen.

Biyik-biyik tawdan aǵadı seller,
Nur alıp quyashtan dárya hám kóller,
Álwan-álwan dónip ashılar güller,
Bir kúlip qarasa kózi quyashtıń.

Jaǵımlı-jaǵımsız samallar esken,
Jáhánge shadlıqlı daǵaza túsken,
Baǵlarda mıń álwan miyweler pisen,
Hasla esten shıqqas jazı quyashtıń.

Shayır usılayınsha qosıqta quyash bar jerde ǵana janlı tirishilik bar, jańa mazmun bar degen túsinikti alǵa súredi. Shayırdıń «Báhár keldi» qosıǵında tábiyat kórinisi óz boyawında sheber súwretlengen hám bul qosıqtı 30-jıllardaǵı peyzaj lirikasınıń eń jaqsı úlgesi desek boladı.

Esti, mine, sáwir jeli,
Janǵa jaylı táwir jegi,
Tońdı eritedi seli,
Kók gúrkiretip báhár keldi.

Hesh maqluqqa bermes hazar,
Bári túlep boyın jazar,

Kókke qaray qolın sozar,
Nur sáwleli báhár keldi.

Quyash jaylap jerdi, kókti,
Toǵayǵa, shólge de jetti,
Taw, sayǵa da nurın tókti,
Baǵlarıma báhár keldi.

Jer jamılıp jasıl lipas,
Sán beredi áne qalas,
Teńge japıraq tartar ıqlas,
Miyнет penen jeńis keldi.

Qosıqta báhár paslınıń usınday ózine tán tákirarlanbas hám sulıw kelbeti menen qosa adamzat tirishiliginiń deregi ekenligi janlı hám obrazlı súwretlewler menen ashıp beriledi.

Draması. Qasım Áwezov 1916-jılı Shımbay qalasında bolıp ótken xalıq kóterilisi tiykarında «Sapar qaraqalpaq» kino scenariyasın jazǵan bolsa, 1925-jılı usı tariyxıy waqıyaǵa arnap, bes perdeli, on eki kórinisli «Tilek jolında» pyesasın dóretedi. Bul pyesa Q. Áwezov dóretiwshiliginde belgili orın tutadı.

Dramanıń mazmunı. Dramanıń tiykarǵı ideya-tematikası ótken ásirdeń bas gezinde Qaraqalpaqstan jerinde, sonnan Shımbayda bolıp ótken tariyxıy waqıyanı súwretlewge arnaladı. 1916-jılı Esim kanalın qazıwshılar Aynazar, Sáyeke, Qosbergen, Ayqan, Qabıl hám taǵı basqalar túslik shayın iship dem alıp atırǵan bir payıtta, olardan salıq hám nesıyege alǵan qarızın óndiriwshiler keledi hám tez waqıtın ishinde tólewi kerekligin eskertedi. Miynetkesh xalıqtın qazıwda kórgen azabı azday, onıń ústine márdikarǵa adam alıwı, qálemese júz tilla berip qalıwı kerekligi olardıń ızasın keltiredi. Olar qazıwdı basqarıwshı aqsaqallarǵa aytqan arızı tıńlanbaǵanlıqtan, Shımbaydaǵı patsha húkimeti tárepinen qoyılǵan pristavqa sóylesiw ushın on bir adam jiberedi. Pristavta olardıń arızın tıńlawdıń ornına qazıwshılarǵa qarsı kúsh kórsetedi. Onnan keyin narazı xalıq pristavtı óltiriw kerek degen sheshimge keledi hám onı óltiredi. Olardıń ústinen tergew jumısları alıp barılıp, Tórtkúl tyurmasına qamaladı. Pyesanıń sońında olar qamaqtan azat boladı.

Bul pyesaniń taǵı bir ózgesheligi qara sóz benen (diolog usılında) jazıladı. Bul da avtordıń 1920-jıllardagı qaraqalpaq dramaturgiyasına qosqan jańalıǵı edi. Bul dáwirde dóretilgen pesalardıń kópshiligi derlik qara sóz benen qosıq aralasıp keledi. Bul pyesa 1925—28-jılları xalıq arasında keńnen málim bolıp, xalıq onı kórgen waqıtları «Áne Sáyeke batır», «Áne pristav jalmawız» dep hárbir qaharmanına ózinshe baha beredi. Dramada Sáyeke obrazı jetekshi orın tutadı hám drama dawamında ele de tereń ashılıp baradı. Ol kámbaǵal bolıwına qaramastan, kewil sarayı taza, haq sózli, hár qanday zorlıq-zombılıqqa shıdamaytuǵın batır tulǵalı jigit. Sáyeke Qabil, Qosbergen, Aynazar, Ayqan sıyaqlı óz miyneti menen kún kóriwshi miynetkesh xalıqtıń táreptarı sıpatında kózge túsedı. Olardıń ózin qorshaǵan ádalatsız turmısqa qarsılıǵı dramadaǵı tariyxıy waqıyalardıń tiykarında isenimli hám tásirli jazılǵanlıǵınan dárek beredi.

Qasım Áwezovtıń 1967-jılı «Shıǵarmaları hám awdarmaları» basılıp shıqqan bolsa, bul kitap 1987-jılı ekinshi mártebe tolıqtırılıp qayta basıldı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Q.Áwezovtıń ómiri haqqında qısqaşa maǵlıwmat aytıp beriń.
2. Q.Áwezovtıń sóz sheberi bolıwı menen birge, jámiyetlik isker, mámleketlik ǵayratker de bolǵanlıǵın derekler menen dálillep kórsetiń.
3. Shayırdıń ádebiyatqa keliw jolın kórsetip beriń.
4. Shayırdıń lirikalıq qosıqlarında kóbirek qaysı temalar súwretlengen?
5. Shayırdıń «Quyash», «Báhár» qosıqlarında peyzaj súwreti qalayınsha sáwlelengen?
6. «Báhár» qosıǵın yadlap keliń.
7. «Tilek jolında» pyesasında qaysı dáwir waqıyaları sóz etilgen?
8. Shımbay bolıslıǵında adamlar ne ushın pristavqa qarsı kóterilis shıǵaradı?
9. Pyesaniń mazmunın túsindirip, qaharmanlarına sıpatlama beriń.